

A számítástudomány alapjai

Dr. Ésik Zoltán
SZTE, Számítástudomány Alapjai Tanszék

Bevezetes	
Bevezetés	slide #2
Automaták és formális nyelvek	
Szavak és nyelvek.	slide #4
Véges automaták.	slide #6
Felismerhető nyelvek	slide #12
Műveletek nyelveken	slide #14
Reguláris nyelvek.	slide #18
Felismerhető nyelvek zártsági tulajdonságai I	slide #19
Véges nemdeterminisztikus automata	slide #21
Felismerhető nyelvek zártsági tulajdonságai II	slide #30
Reguláris kifejezések	slide #33
Kleene tétele	slide #35
Reguláris nyelvek pumpáló lemmája	slide #42
Környezetfüggetlen nyelvtanok	slide #45
Derivációs fák	slide #51
Környezetfüggetlen nyelvek.	slide #56
Chomsky normálforma.	slide #59
Veremautomaták	slide #67
Környezetfüggetlen nyelvek pumpáló lemmája	slide #74
Nyelvtanok	slide #79
Chomsky-féle hierarchia	slide #82
Kiszámíthatóságelmélet	
Turing-gépek	slide #83
Nemdeterminisztikus Turing-gépek	slide #89
Turing-géppel felsorolható nyelvek.	slide #91
A kiszámítás egyéb modelljei	slide #93
Algoritmusok.	slide #94
Néhány eldönthető nyelv (probléma)	slide #97
Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)	slide #104
Rice tétele.	slide #110
A Post megfelelezési probléma.	slide #111
Bonyolultságelmélet	
Bonyolultságelmélet	slide #115
Turing gépek időigénye.	slide #120
A P nyelvosztály	slide #122
Az NP osztály	slide #125
Polinom időben verifikálható nyelvek.	slide #127
Polinom idejű visszavezetés.	slide #128
NP -teljes nyelvek	slide #129
HAMILTON-ÚT NP -teljes	slide #136
SAT NP -teljes	slide #140
Az NP szerkezete	slide #146
A coNP osztály	slide #147
Tárkonyolultság	slide #149
Savitch tétele	slide #150
A PSPACE és NPSpace osztályok	slide #153
QBF PSPACE -teljes	slide #154
FÖLDRAJZI JÁTÉK PSPACE -teljes.	slide #158
Az L és NL osztályok	slide #160

Logaritmus tárral való visszavezetés	slide #161
Hierarchia	slide #163

Bevezetés

Kiszámíthatóság elmélet

1930-as évek közepétől

Mely feladatok oldhatók meg algoritmikusan (=számítógéppel)?

Bonyolultságelmélet

1970-es évek elejétől

Mely feladatokat lehet hatékonyan megoldani számítógéppel?

Hogyan lehet a számítógéppel megoldható feladatokat osztályozni a megoldásukhoz szükséges erőforrások mennyisége szerint?

Automaták és formális nyelvek elmélete

1950-es évek közepétől

Alapul szolgál a fenti két területhez de számos egyéb alkalmazási területe is van:

fordítóprogramok, szerkesztők, logika és programozási logikák, szekvenciális áramkörök, idegi folyamatok modellezése, mesterséges intelligencia,...

Bevezetés

Automaták és formális nyelvek

Véges automaták és reguláris nyelvek

Veremautomaták és környezetfüggetlen nyelvek

Chomsky-féle hierarchia

Kiszámíthatóság elmélet

Turing-gépek és a Church–Turing tézis

Eldönthető nyelvek és rekurzívan felsorolható nyelvek

A megállási probléma eldönthetlensége

Egyéb algoritmikusan megoldhatatlan problémák

Bonyolultságelmélet

Bonyolultsági osztályok

A **P** és **NP** osztályok

Visszavezetés és **NP**-teljes problémák

PSPACE, L, NL

Szavak és nyelvek

Definíció (Szavak) Legyen Σ véges nemüres halmaz. Σ -feletti szón a Σ elemeiből (betűiből) képzett véges sorozatot értünk:

$$w = w_1 \dots w_n, \quad w_i \in \Sigma, \quad i = 1, \dots, n$$

Az n nemnegatív egész számot a w szó hosszának nevezzük. **Jelölés:** $|w|$. A 0 hosszúságú szót az **üres szónak** nevezzük, **jelölése** ε .

Példa $\Sigma = \{0, 1\}$
 $w = 01001 \quad |w| = 5$
 $w' = 000 = 0^3 \quad |w'| = 3$

Jelölés Σ^* jelöli a Σ feletti szavak halmazát.

Szavak és nyelvek

Definíció (Nyelv) Σ -feletti nyelven a Σ^* egy részhalmazát értjük.

Példa $\Sigma = \{0, 1\}$

Véges nyelvek:

$$\{0, 01, 001\}, \quad \{\varepsilon\}, \quad \{\varepsilon, 10\}, \quad \emptyset$$

Végtelen nyelvek:

$$\Sigma^*, \quad \{0^n 1^m : n, m \geq 0\}, \quad \{0^n 1^n : n \geq 0\}$$

$$\{w \in \Sigma^* : |w|_0 = |w|_1\}, \quad \{0^n 1^m 0^{n+m} : n, m \geq 0\},$$

$$\{0^p : p \text{ prímszám}\}$$

Itt $|w|_0$ a w -ben előforduló 0-ák száma.

Véges automaták

Definíció (Véges automata)

$$(Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$$

Q : állapotok véges, nemüres halmaza

Σ : bemenő jelek (betűk) véges, nemüres halmaza

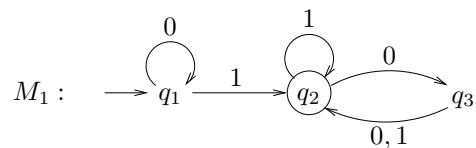
$\delta : Q \times \Sigma \rightarrow Q$: átmeneti függvény

$q_0 \in Q$: kezdőállapot

$F \subseteq Q$: végállapotok halmaza

Véges automaták

Véges automaták ábrázolása irányított, címkézett gráffal (átmeneti diagram)

$$Q = \{q_1, q_2, q_3\}$$

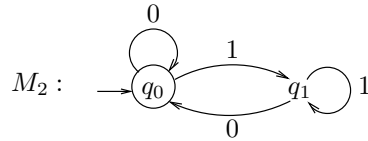
$$\Sigma = \{0, 1\}$$

$$\delta : \begin{array}{c|cc} & 0 & 1 \\ \hline q_1 & q_1 & q_2 \\ q_2 & q_3 & q_2 \\ q_3 & q_2 & q_2 \end{array}$$

Kezdőállapot: q_1

$$F = \{q_2\}$$

Véges automaták

$$Q = \{q_0, q_1\}$$

$$\Sigma = \{0, 1\}$$

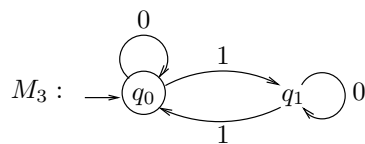
$$\delta :$$

	0	1
q_0	q_0	q_1
q_1	q_0	q_1

Kezdőállapot: q_0

Végállapothalmaz: $F = \{q_0\}$

Véges automaták

$$Q = \{q_0, q_1\}$$

$$\Sigma = \{0, 1\}$$

$$\delta :$$

	0	1
q_0	q_0	q_1
q_1	q_1	q_0

Kezdőállapot: q_0

$F = \{q_0\}$

Véges automaták

Általánosítás

Legyen $n \geq 1$.

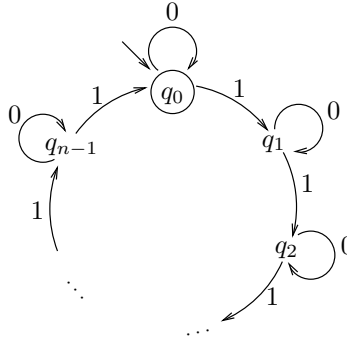
$$Q = \{q_0, \dots, q_{n-1}\}$$

$$\Sigma = \{0, 1\}$$

$$\delta(q_i, j) = q_{i+j \bmod n}$$

Kezdőállapot: q_0

$$F = \{q_0\}$$

Véges automaták

Definíció (számítási sorozat) Legyen $M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$ véges automata, $q \in Q$, $w = w_1 \dots w_n \in \Sigma^*$ ($w_i \in \Sigma, i = 1, \dots, n$). Azt mondjuk, hogy egy

$$r_0, r_1, \dots, r_n$$

állapotsorozat az M q -ból induló **számítási sorozata** a w szón, ha

1. $r_0 = q$
2. $r_i = \delta(r_{i-1}, w_i) \quad i = 1, \dots, n$

Sikeress az $r_0, r_1, \dots, r_n$ számítási sorozat, ha $r_n \in F$. Azt mondjuk, hogy M **elfogadja** a w szót, ha létezik a q_0 kezdőállapotból induló sikeres számítási sorozata a w szón. Végül az M által **felismert nyelv**: $L(M) = \{w \in \Sigma^* : M \text{ elfogadja } w\}$.

Felismerhető nyelvek

Definíció Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelvet **felismerhetőnek** nevezzük, ha létezik olyan M véges automata, mely L -et felismeri: $L = L(M)$.

Példa $\Sigma = \{0, 1\}$

- $\{w \in \Sigma^* : w \text{ utolsó betűje } 1\} = \{u1 : u \in \Sigma^*\}$
- $\{w \in \Sigma^* : |w|_1 \equiv 0 \pmod{2}\}$
- $\{w \in \Sigma^* : 00 \text{ és } 11 \text{ nem fordulnak elő rész-szóként } w\text{-ben}\}$

felismerhető nyelvek.

Példa $\{0^n 1^n : n \geq 0\}$ nem felismerhető

Σ^* mint monoid

Σ^* mint monoid:

$u, v \in \Sigma^*$, $u = u_1 \dots u_n, v = v_1 \dots v_m$ konkatenáció
 $u \cdot v = u_1 \dots u_n v_1 \dots v_m$ művelete

Tulajdonságok:

$(u \cdot v) \cdot w = u \cdot (v \cdot w)$ (asszociativitás)
 $u \cdot \varepsilon = u$ (ε egységelem)
 $\varepsilon \cdot u = u$

Az $u \cdot v$ helyett általában uv -t írunk.

Műveletek nyelveken

Legyenek $L_1, L_2 \subseteq \Sigma^*$.

$$\begin{array}{l} L_1 \cup L_2 = \{w \in \Sigma^* : w \in L_1 \text{ vagy } w \in L_2\} \\ L_1 \cap L_2 = \{w \in \Sigma^* : w \in L_1 \text{ és } w \in L_2\} \\ \overline{L_1} = \{w \in \Sigma^* : w \notin L_1\} \end{array} \left. \vphantom{\begin{array}{l} L_1 \cup L_2 \\ L_1 \cap L_2 \\ \overline{L_1} \end{array}} \right\} \begin{array}{l} \text{halmazelméleti} \\ \text{vagy Boole-} \\ \text{féle} \\ \text{műveletek} \end{array}$$
$$\begin{array}{l} L_1 \cdot L_2 = \{uv : u \in L_1, v \in L_2\} \\ L_1^* = \{u_1 \dots u_n : n \geq 0, u_1, \dots, u_n \in L_1\} \end{array} \begin{array}{l} \text{konkatenáció} \\ \text{(Kleene) iteráció} \end{array}$$

$L_1 \cdot L_2$ helyett általában L_1L_2 -t írunk.

Reguláris műveletek:

egyesítés, konkatenáció, iteráció

Műveletek nyelveken

Példa

- $\{01, 10\} \cdot \{00, 11\} = \{0100, 0111, 1000, 1011\}$
- $\{01\}^* = \{(01)^n : n \geq 0\} = \{w : w\text{-ben } 00 \text{ és } 11 \text{ nem rész-szavak; ha } w \neq \varepsilon, \text{ akkor } w \text{ első betűje } 0, \text{ utolsó betűje } 1\}$
- $\{1, \varepsilon\}\{01\}^*\{0, \varepsilon\} = \{w : 00 \text{ és } 11 \text{ nem rész-szavak}\}$

Megjegyzés

- Σ felfogható a Σ^* részhalmazaként, így alkalmazható rá az iteráció művelete, melynek eredménye a Σ -feletti összes szavak halmaza.
- $\emptyset^* = \{\varepsilon\}$

Műveletek nyelveken

Néhány azonosság:

$$\begin{array}{ll} L_1 \cup (L_2 \cup L_3) = (L_1 \cup L_2) \cup L_3 & L_1 \cdot (L_2 \cdot L_3) = (L_1 \cdot L_2) \cdot L_3 \\ L_1 \cup L_2 = L_2 \cup L_1 & L \cdot \{\varepsilon\} = L \\ L \cup L = L & \{\varepsilon\} \cdot L = L \\ L \cup \emptyset = L & L \cdot \emptyset = \emptyset \\ & \emptyset \cdot L = \emptyset \end{array}$$

$$\begin{array}{l} L_1 \cdot (L_2 \cup L_3) = (L_1 \cdot L_2) \cup (L_1 \cdot L_3) \\ (L_1 \cup L_2) \cdot L_3 = (L_1 \cdot L_3) \cup (L_2 \cdot L_3) \end{array}$$

Műveletek nyelveken

$$\begin{array}{l} (L_1 \cup L_2)^* = (L_1^* \cdot L_2)^* L_1^* \\ (L_1 \cdot L_2)^* = \{\varepsilon\} \cup L_1 (L_2 \cdot L_1)^* L_2 \\ L^* = (L^n)^* (\{\varepsilon\} \cup L \cup \dots \cup L^{n-1}) \quad (n \geq 2) \end{array}$$

Rövidítés:

$$\begin{array}{l} L^+ = L \cdot L^* = L^* \cdot L \\ L^n = L \cdot \dots \cdot L \quad (n\text{-szer}), \quad L^0 = \{\varepsilon\} \end{array}$$

Állítás

$$\begin{array}{l} L^* = \cup_{n \geq 0} L^n \\ L^+ = \cup_{n \geq 1} L^n \end{array} \quad \text{tehát } L^* = L^+ \cup \{\varepsilon\}$$

Reguláris nyelvek

Definíció Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelvet **reguláris**nak nevezünk, ha előáll az

$$\emptyset, \{a\} \quad (a \in \Sigma)$$

nyelvekből a három reguláris művelet véges sokszori alkalmazásával.

Tétel (Kleene) Egy nyelv akkor és csak akkor felismerhető, ha reguláris.

Felismerhető nyelvek zárttsági tulajdonságai I

Állítás A felismerhető nyelvek zártak a hamazelméleti műveletekre:

$$L \text{ felismerhető} \Rightarrow \overline{L} \text{ felismerhető}$$

$$L_1, L_2 \text{ felismerhetőek} \Rightarrow L_1 \cup L_2, L_1 \cap L_2 \text{ felismerhetőek.}$$

Bizonyítás

Komplementerképzés:

$$L = L(M), M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$$

$$\text{Legyen } \overline{M} = (Q, \Sigma, \delta, q_0, \overline{F}), \quad \overline{F} = Q - F.$$

Ekkor

$$L(\overline{M}) = \overline{L}.$$

Felismerhető nyelvek zárttsági tulajdonságai I

Egyesítés és metszetképzés:

$$L_i = L(M_i), \quad M_i = (Q_i, \Sigma, \delta_i, q_i, F_i), \quad i = 1, 2$$

$$\text{Legyen } Q = Q_1 \times Q_2$$

$$\delta : Q \times \Sigma \rightarrow Q, \quad \delta((s_1, s_2), a) = (\delta_1(s_1, a), \delta_2(s_2, a))$$

$$s_1 \in Q_1, \quad s_2 \in Q_2, \quad a \in \Sigma$$

$$q_0 = (q_1, q_2)$$

$$F_{\cup} = F_1 \times Q_2 \cup Q_1 \times F_2$$

$$F_{\cap} = F_1 \times F_2$$

$$M_{\cup} = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F_{\cup})$$

$$M_{\cap} = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F_{\cap})$$

Ekkor:

$$L(M_{\cup}) = L_1 \cup L_2$$

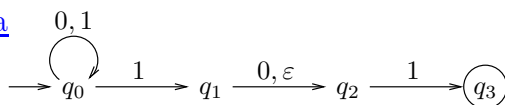
$$L(M_{\cap}) = L_1 \cap L_2$$

Véges nemdeterminisztikus automata

Véges nemdeterminisztikus automata:

- adott állapotból adott jel hatására több (esetleg 0) állapotba is átmehet,
- üres szó hatására is állapotot válthat.

Példa

$$Q = \{q_0, q_1, q_2, q_3\}$$

$$\Sigma = \{0, 1\}$$

kezdőállapot: q_0

végállapotok: q_3

δ	0	1	ε
q_0	$\{q_0\}$	$\{q_0, q_1\}$	$\emptyset$
q_1	$\{q_2\}$	$\emptyset$	$\{q_2\}$
q_2	$\emptyset$	$\{q_3\}$	$\emptyset$
q_3	$\emptyset$	$\emptyset$	$\emptyset$

Véges nemdeterminisztikus automata

Definíció Véges nemdeterminisztikus (üres átmenetekkel ellátott) automata:

$$(Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$$

rendszer, ahol Q, Σ, q_0, F ugyanazok, mint véges automatában, továbbá

$$\delta : Q \times \Sigma_\varepsilon \rightarrow P(Q)$$

leképezés, ahol

$$\Sigma_\varepsilon = \Sigma \cup \{\varepsilon\}$$

$$P(Q) = \{Q' : Q' \subseteq Q\} \quad (Q \text{ hatványhalmaza})$$

Véges nemdeterminisztikus automata

Definíció (számítási sorozat) Legyen $M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$ véges nemdeterminisztikus automata, $w \in \Sigma^*, q \in Q$. Azt mondjuk, hogy egy

$$r_0, r_1, \dots, r_n \quad (n \geq 0)$$

állapotsorozat az M q -ból induló számítási sorozata a w szón, ha w felírható

$$w = w_1 \dots w_n, \quad w_i \in \Sigma_\varepsilon, \quad i = 1, \dots, n$$

alakban úgy, hogy

$$r_0 = q \text{ és } r_i \in \delta(r_{i-1}, w_i) \quad i = 1, \dots, n.$$

Siker az $r_0, r_1, \dots, r_n$ számítási sorozat, ha $r_n \in F$. Továbbá M **elfogadja** a w szót, ha létezik a q_0 kezdőállapotból induló sikeres számítási sorozata a w szón. Végül az M által **felismert nyelv**: $L(M) = \{w \in \Sigma^* : M \text{ elfogadja } w\text{-t}\}$

Véges nemdeterminisztikus automata

$$M' = P(M) = (P(Q), \Sigma, \delta', Q_0, \mathcal{F})$$

$$\delta' : P(Q) \times \Sigma \rightarrow P(Q) \quad \delta'(X, a) = \widehat{Y}, Y = \cup_{q \in X} \delta(q, a)$$

$$Q_0 = \{\widehat{q_0}\}$$

$$\mathcal{F} = \{X \subseteq Q : X \cap F \neq \emptyset\}$$

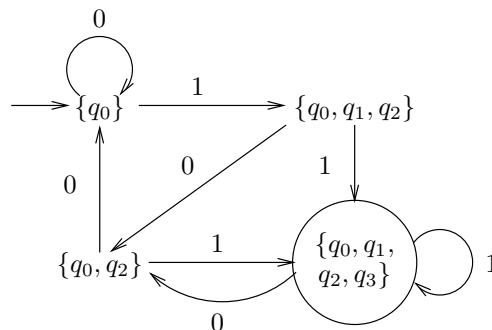
Ekkor

$$L(M') = L(M).$$

$|P(Q)| = 2^{|Q|}$. Elegendő azonban M' „összefüggő részét” venni.

Véges nemdeterminisztikus automata

Példa (A korábbi véges nemdeterminisztikus automata determinizálása)

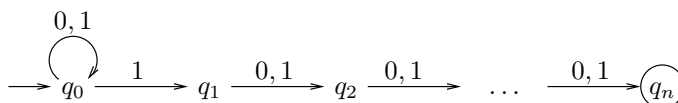

Véges nemdeterminisztikus automata

Állítás Adott $n \geq 1$ esetén legyen $L_n = \{0,1\}^* \cdot \{1\} \cdot \{0,1\}^{n-1} = \{w \in \{0,1\}^* : |w| \geq n \text{ és } w \text{ hátulról } n\text{-ik jele } 1\}$.

Ekkor L_n felismerhető $n + 1$ állapotú nemdeterminisztikus automatával, de minden L_n -et felismerő (determinisztikus) automatának legalább 2^n állapota van.

Bizonyítás

felismeri L_n -et.

Véges nemdeterminisztikus automata

Tegyük fel, hogy $M = (Q, \{0,1\}, \delta, q_0, F)$ véges (determinisztikus) automata mely felismeri L_n -et. Minden $u \in \{0,1\}^*$ szóra jelölje q_0u azt az állapotot, melyre a q_0 -ból induló számítási sorozat végződik az u szón.

Ha $u \neq v$ n -hosszú szavak $\{0,1\}^*$ -ban, akkor $q_0u \neq q_0v$.

$$\begin{array}{l} u \quad \frac{x}{\quad} \quad \frac{0}{\quad} \quad \frac{y}{\quad} \\ v \quad \frac{x'}{\quad} \quad \frac{1}{\quad} \quad \frac{y'}{\quad} \end{array}$$

$$|y| = |y'| = n - i - 1$$

Ha $q_0u = q_0v$, akkor $q_0u0^i = q_0v0^i$, így
 $u0^i \in L_n \Leftrightarrow v0^i \in L_n$, **ellentmondás**.

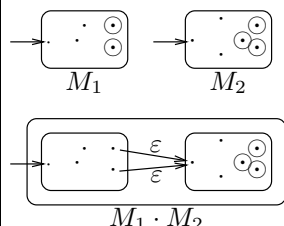
$\Rightarrow |Q| \geq 2^n$.

Felismerhető nyelvek zártsági tulajdonságai II

Állítás A felismerhető nyelvek osztálya zárt a konkatenációra:

$$L_1, L_2 \text{ felismerhetők} \Rightarrow L_1 \cdot L_2 \text{ felismerhető}$$

Bizonyítás

$$M_i = (Q_i, \Sigma, \delta_i, q_i, F_i) \quad i = 1, 2$$

$$Q_1 \cap Q_2 = \emptyset \quad L(M_i) = L_i$$

$$M_1 \cdot M_2 = (Q_1 \cup Q_2, \Sigma, \delta, q_1, F_2)$$

$$\delta(q, a) = \begin{cases} \delta_1(q, a) & q \in Q_1 - F_1 \\ \delta_1(q, a) & q \in F_1, a \neq \varepsilon \\ \delta_1(q, a) \cup \{q_2\} & q \in F_1, a = \varepsilon \\ \delta_2(q, a) & q \in Q_2 \end{cases}$$

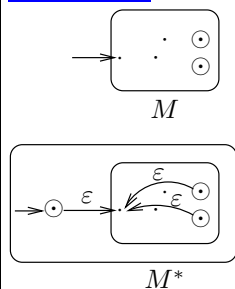
$$L(M_1 \cdot M_2) = L_1 \cdot L_2$$

Felismerhető nyelvek zártsági tulajdonságai II

Állítás A felismerhető nyelvek osztálya zárt a Kleene-féle iterációra:

$$L \text{ felismerhető} \Rightarrow L^* \text{ felismerhető}$$

Bizonyítás

$$M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F) \quad L(M) = L$$

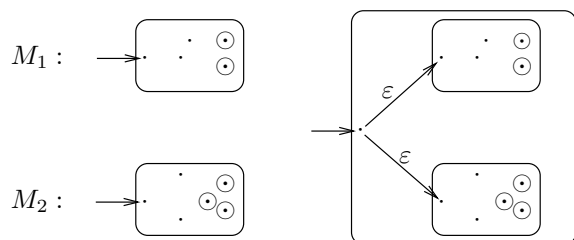
$$M^* = (Q \cup \{s_0\}, \Sigma, \delta_*, s_0, F \cup \{s_0\})$$

$$\delta_*(q, a) = \begin{cases} \delta(q, a) & q \in Q \text{ és } q \notin F \\ \delta(q, a) & q \in F \text{ és } a \neq \varepsilon \\ \delta(q, a) \cup \{q_0\} & q \in F \text{ és } a = \varepsilon \\ \{q_0\} & q = s_0 \text{ és } a = \varepsilon \\ \emptyset & q = s_0 \text{ és } a \neq \varepsilon \end{cases}$$

$$L(M^*) = L^*$$

Felismerhető nyelvek zártági tulajdonságai II

Megjegyzés Nemdeterminisztikus automatákat felhasználva új, egyszerűbb bizonyítás adható arra, hogy a felismerhető nyelvek zártak az egyesítésre.

$$L(M_1 \cup M_2) = L(M_1) \cup L(M_2)$$

Reguláris kifejezések

Definíció Legyen Σ véges, nemüres halmaz. Azt mondjuk, hogy R **reguláris kifejezés** (Σ felett), ha:

1. $R = a$ valamely $a \in \Sigma$ -ra, és ekkor R az $\{a\}$ nyelvet jelöli, vagy
2. $R = \emptyset$ és ekkor R az $\emptyset$ nyelvet jelöli, vagy
3. $R = (R_1 + R_2)$ és ekkor R az R_1 és R_2 által jelölt nyelvek egyesítését jelöli, vagy
4. $R = (R_1 \cdot R_2)$ és ekkor R az R_1 és R_2 által jelölt nyelvek konkatenációját jelöli, vagy
5. $R = (R_1^*)$ és ekkor R az R_1 által jelölt nyelv iterációját jelöli,

ahol R_1, R_2 reguláris kifejezések.

Reguláris kifejezések

Megjegyzés A felesleges zárójeleket elhagyjuk és megegyezünk abban, hogy $*$ erősebben köt, mint $\cdot$, ami erősebben köt, mint $+$. A $\cdot$ jelet általában elhagyjuk. **Rövidítés:** $\emptyset^*$ helyett ε -t írunk.

Példa

- $0(01 + 10)1 + \varepsilon$ $\{\varepsilon, 0011, 0101\}$
- $0(0 + 1)^*1$ $\{w : w \text{ 0-val kezdődik, 1-el végződik}\}$
- $(0 + \varepsilon)(10)^*(1 + \varepsilon)$ $\{w : 00 \text{ és } 11 \text{ nem rész-szavak}\}$
- $(0^2)^*$ $\{w : w \text{ páros hosszú és csak 0-t tartalmaz}\}$
- $(0^*10^*1)^*0^*$ $\{w : w \text{ páros sok 1-est tartalmaz}\}$

Állítás Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelv akkor és csakis akkor reguláris, ha jelölhető reguláris kifejezéssel: $L = |R|$ valamely R reguláris kifejezésre.

Kleene tétele

Állítás Minden reguláris nyelv felismerhető

Bizonyítás Legyen R egy Σ feletti reguláris kifejezés. Az R felépítése szerinti indukcióval igazoljuk, hogy $|R| \subseteq \Sigma^*$ felismerhető.

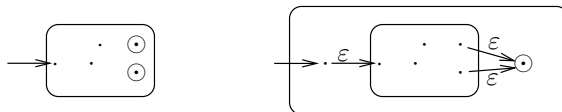
- $R = a, a \in \Sigma$ $\rightarrow \cdot \xrightarrow{a} \odot$
- $R = \emptyset$ $\rightarrow \cdot$
- $R = (R_1 + R_2)$ Ekkor $|R| = |R_1| \cup |R_2|$ és az állítás következik az indukciós feltevésből és abból, hogy a felismerhető nyelvek zártak az egyesítésre.
- $R = (R_1 \cdot R_2)$ Indukciós feltevés + konkatenációra való zártság.
- $R = (R_1^*)$ Indukciós feltevés + iterációra való zártság.

Kleene tétele

Lemma Minden felismerhető nyelv felismerhető olyan véges nondeterminisztikus automatával, melynek pontosan egy végállapota van, a végállapotból nem indul átmenet, a kezdőállapotba nem vezet átmenet, továbbá a kezdőállapot különbözik a végállapottól:

$$\begin{aligned} M &= (Q, \Sigma, \delta, q_0, \{q_f\}) \\ \delta(q_f, a) &= \emptyset \quad a \in \Sigma_\epsilon \\ q_0 &\notin \delta(q, a) \quad q \in Q, a \in \Sigma_\epsilon \end{aligned}$$

Bizonyítás

Kleene tétele

A továbbiakban olyan véges irányított gráfokat fogunk tekinteni, melyeknek:

1. Ki van jelölve egy q_0 „bemenő” csúcsa.
2. Ki van jelölve egy q_f „kimenő” csúcsa, $q_0 \neq q_f$.
3. q_0 -ba nem vezet él és q_f -ből nem indul él,
4. ettől eltekintve bármely két q_1, q_2 csúcsra pontosan egy q_1 -ből q_2 -be vezető él van.
5. Minden él egy reguláris kifejezéssel van címkézve.

A példákban nem tüntetjük fel az $\emptyset$ -zal címkézett éleket. A q_0 -tól és q_f -től különböző csúcsokat **belső csúcsok**nak nevezzük.

Kleene tétele

Állítás Minden felismerhető nyelv reguláris.

Bizonyítás Legyen $L = L(M)$, $M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, \{q_f\})$ mint az előző lemmában.

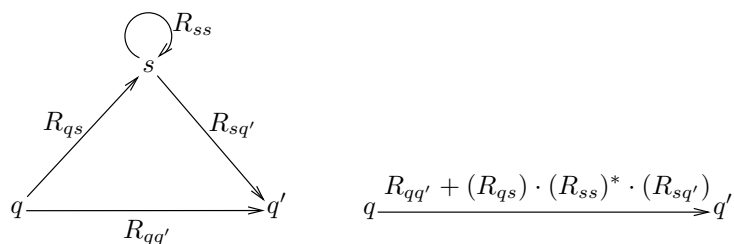
- M -et felfoghatjuk úgy, mint címkézett irányított gráfot. Adott q, q' -re ($q \neq q_f, q' \neq q_0$) a $q \rightarrow q'$ él címkéje:

$$\Sigma(a : q' \in \delta(q, a))$$

- Ha a gráfnak nincs belső csúcsa, a $q_0 \rightarrow q_f$ él címkéje olyan reguláris kifejezés, mely az L -et jelöli.

Kleene tétele

- **Redukciós lépés.** Ha a belső csúcsok száma pozitív, akkor 1-gyel csökkentjük ezek számát mindaddig, amíg van belső csúcs. Legyen s belső csúcs.

Tehát: elhagyjuk az s csúcsot, és minden q, q' -re ($q \neq q_f, q' \neq q_0$) a $q \rightarrow q'$ címkéjét

$$R_{qq'}\text{-ről } R_{qq'} + (R_{qs}) \cdot (R_{ss})^* \cdot (R_{sq'})\text{-re}$$

változtatjuk.

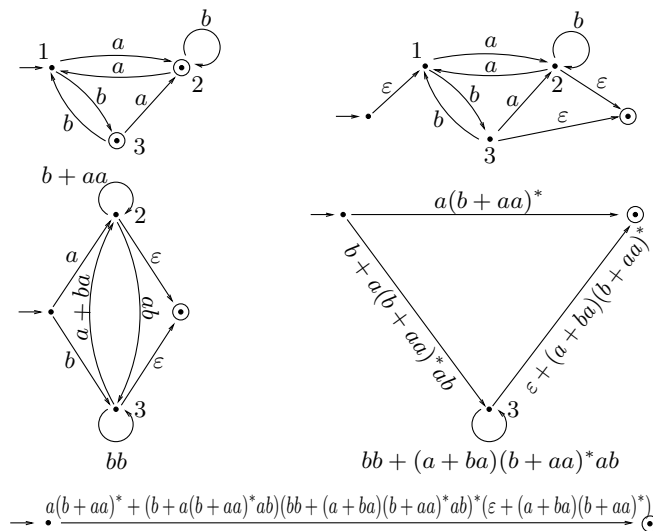
Kleene tétele

Indukcióval bizonyítható: Minden lépésben egy $q \rightarrow q'$ él címkéje azt a nyelvet jelöli, mely az összes olyan szóból áll, amely mentén q -ból el lehet q' -be jutni úgy, hogy minden közbülső állapot már korábban elhagyott.

Megjegyzés Az eljárás gyorsítható azzal, hogy kezdetben elhagyjuk az összes olyan csúcsot,

1. amely nem érhető el q_0 -ból, vagy
2. amelyből nem érhető el q_f .

Kleene tétele

Reguláris nyelvek pumpáló lemmája

Minden $L \subseteq \Sigma^*$ reguláris nyelvhez létezik olyan p szám, hogy valahányszor az $u \in L$ szó hossza $\geq p$, u felírható

$$u = xyz$$

alakban úgy, hogy

1. $xy^iz \in L$ minden $i \geq 0$ számra,
2. $|y| > 0$,
3. $|xy| \leq p$.

Reguláris nyelvek pumpáló lemmája

Bizonyítás $L = L(M)$ $M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$ véges automata.

Legyen $p = |Q|$. Ha $u \in \Sigma^*$, $|u| \geq p$ és $u \in L$, akkor a q_0 -ból induló $q_0, q_1, \dots, q_n$ számítási sorozatra az u szón teljesül, hogy:

1. $|u| = n \geq p$,
2. $q_n \in F$,
3. $\exists i, j, \quad 0 \leq i < j \leq p, \quad q_i = q_j$.

Legyen x az u i hosszú kezdőszelete, y az x -et követő $j - i$ hosszú rész-szó, z az u $n - j$ hosszú zárószelete. Ekkor az $u = xyz$ felbontásra teljesülnek a Lemma állításai.

Reguláris nyelvek pumpáló lemmája

Példa Az $L = \{0^n 1^n : n \geq 0\} \subseteq \{0, 1\}^*$ nyelv nem reguláris.

Bizonyítás Belátjuk, hogy

$$\forall p \quad \exists u \in L, |u| \geq p \quad \forall x, y, z$$

$$u = xyz, \quad |xy| \leq p, \quad |y| > 0 \quad \Rightarrow \quad \exists i \quad xy^i z \notin L.$$

Legyen p tetszőleges. Tekintsük az $u = 0^p 1^p$ szót. Tfh. x, y, z olyan szavak, melyekre $u = xyz$, $|xy| \leq p$ és $|y| > 0$. Ekkor xy csupa 0-ból áll, és y tartalmaz legalább egy 0-át. Ha tehát $i \neq 1$, akkor az $xy^i z$ szóban a 0-ák száma különbözik az 1-ek számától, tehát $xy^i z \notin L$.

Környezetfüggetlen nyelvtanok

Környezetfüggetlen nyelvtanok: Chomsky, ~ 1960

Természetes nyelvek struktúrája

Programozási nyelvek

Nyelvek rekurzív megadása:

$$L = \{0^n 1^n : n \geq 0\}$$

- $\varepsilon \in L$
- $u \in L \Rightarrow 0u1 \in L$

$$L = \{u \in \{(,)\}^* : u \text{ helyesen zárójelezett}\}$$

- $\varepsilon \in L$
- $u \in L \Rightarrow (u) \in L$
- $u, v \in L \Rightarrow uv \in L$.

Környezetfüggetlen nyelvtanok

Definíció Környezetfüggetlen nyelvtan egy $G = (V, \Sigma, R, S)$ rendszer, ahol

V véges nemüres halmaz: **változók vagy nemterminálisok** halmaza

Σ véges nemüres halmaz: **terminálisok** halmaza, $V \cap \Sigma = \emptyset$

R : $A \rightarrow w$ alakú **szabályok** véges halmaza, ahol

$$A \in V, w \in (V \cup \Sigma)^*$$

$S \in V$ a **kezdőszimbólum**.

Környezetfüggetlen nyelvtanok

Példa

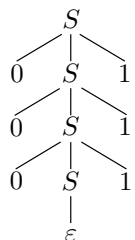
$$\begin{aligned} S &\rightarrow \varepsilon \\ S &\rightarrow 0S1 \end{aligned} \quad (S \rightarrow 0S1 \mid \varepsilon)$$

$$V = \{S\}, \Sigma = \{0, 1\},$$

$$R = \{S \rightarrow \varepsilon, S \rightarrow 0S1\},$$

$$S \Rightarrow 0S1 \Rightarrow 00S11 \Rightarrow 000S111 \Rightarrow 000111$$

kezdőszimbólum: S
deriváció

derivációs fa

Környezetfüggetlen nyelvtanok

Definíció Legyen $G = (V, \Sigma, R, S)$ környezetfüggetlen nyelvtan, $u, v \in (V \cup \Sigma)^*$.

1. Azt mondjuk, hogy u **közvetlenül deriválja** a v szót, $u \Rightarrow v$, ha létezik az $u = u_1 A u_2$ és $v = u_1 w u_2$ felbontás úgy, hogy $A \rightarrow w \in R$.

2. Egy $u_0, u_1, \dots, u_n$ ($n \geq 0$) sorozatot a v szó u -ból való **derivációjának** nevezünk, ha

$$u_0 = u, u_n = v$$

$$u_{i-1} \Rightarrow u_i \quad i = 1, \dots, n$$

3. Azt mondjuk, hogy a v **deriválható vagy levezethető u -ból**, ha létezik a v -nek u -ból való derivációja: $u \Rightarrow^* v$.

4. A G által generált nyelv:

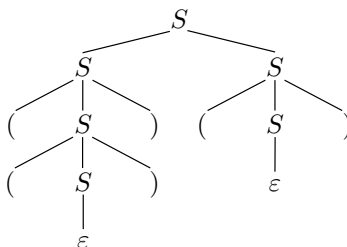
$$L(G) = \{w \in \Sigma^* : S \Rightarrow^* w\}$$

Környezetfüggetlen nyelvtanok

Példa

$$S \rightarrow SS \mid (S) \mid \varepsilon$$

$$S \Rightarrow SS \Rightarrow (S)S \Rightarrow ((S))S \Rightarrow (()S \Rightarrow (())(S) \Rightarrow (()())$$

Derivációs fák

Állítás Ha $X \Rightarrow^* u \in \Sigma^*$, akkor létezik olyan X -ből induló derivációs fa, mely határa u .

Bizonyítás (vázlat)

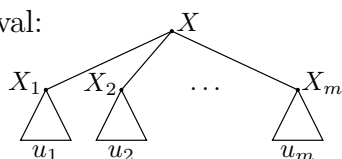
$X = v_0 \Rightarrow v_1 \Rightarrow \dots \Rightarrow v_n = u$.

$n = 0$. Ekkor $X = u \in \Sigma \cup \{\varepsilon\}$. $\cdot u$

$n > 0$. Legyen $v_1 = X_1 \dots X_m$. Ekkor u felbontható $u_1 \dots u_m$ alakban úgy, hogy minden i -re $X_i \Rightarrow^* u_i$ kevesebb, mint n lépésben.

Így léteznek derivációs fák.

Ezek felhasználásával:

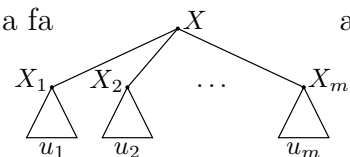
Derivációs fák

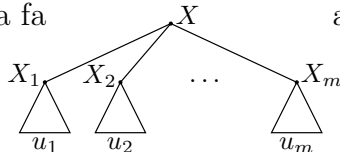
Állítás Ha létezik olyan X -ből induló derivációs fa, melynek határa az $u \in \Sigma^*$ szó, akkor $X \Rightarrow^* u$.

Bizonyítás (vázlat)

A derivációs fa n mélysége szerinti indukcióval.

$n = 0$. Ekkor $X = u \in \Sigma \cup \{\varepsilon\}$. Nyilván $X \Rightarrow^* u$.

$n > 0$. Ekkor a fa alakú.

Az indukciós feltevés szerint $X_i \Rightarrow^* u_i, i = 1, \dots, m$. Így $X \Rightarrow X_1 \dots X_m \Rightarrow^* u_1 X_2 \dots X_m \Rightarrow^* u_1 u_2 X_3 \dots X_m \Rightarrow^* u_1 u_2 \dots u_m = u$.

Baloldali deriváció

Megjegyzés Az előző konstrukcióval **baloldali deriváció**hoz jutunk. Azt mondjuk, hogy egy

$$u_0 \Rightarrow u_1 \Rightarrow \dots \Rightarrow u_n$$

deriváció baloldali, ha minden $i < n$ számra u_{i+1} úgy áll elő az u_i szóból, hogy az u_i -ben előforduló első nemterminálist írjuk át. **Jobboldali derivációk** hasonlóan definiálhatóak.

Baloldali deriváció jelölése:

$$u_0 \Rightarrow_l u_1 \Rightarrow_l \dots \Rightarrow_l u_n, \quad \text{vagy} \quad u_0 \Rightarrow_l^* u_n$$

Derivációs fák és baloldali derivációk

Következmény Legyen $G = (V, \Sigma, R, S)$ környezetfüggetlen nyelvtan. A következők ekvivalensek egy $u \in \Sigma^*$ szóra:

1. $u \in L(G)$
2. $S \Rightarrow_l^* u$
3. Létezik olyan S -ből induló derivációs fa, melynek határa u .

Megjegyzés Egy $u \in \Sigma^*$ szónak az S -ből induló derivációs fái és az S -ből induló baloldali derivációi között kölcsönösen egyértelmű kapcsolat van. A $G = (V, \Sigma, R, S)$ nyelvtant **egyértelműnek** nevezzük, ha minden $u \in L(G)$ szónak pontosan egy S -ből induló baloldali levezetése (derivációs fája) van.

Környezetfüggetlen nyelvek

Definíció Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelvet **környezetfüggetlennek** nevezünk, ha létezik olyan G környezetfüggetlen nyelvtan, melyre $L = L(G)$.

Állítás Minden reguláris nyelv környezetfüggetlen.

Bizonyítás

$L \subseteq \Sigma^*$, $L = L(M)$, $M = (Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$ nondeterminisztikus véges automata.

$G = (Q, \Sigma, R, q_0)$

$R = \{q \rightarrow aq' : q' \in \delta(q, a)\} \cup \{q \rightarrow \varepsilon : q \in F\}$

Ekkor $L = L(G)$

A megadott nyelvtan jobblineáris.

Környezetfüggetlen nyelvek

Másik bizonyítás

E reg. kifejezés $\longrightarrow G_E = (V_E, \Sigma, R_E, S_E)$ nyelvtan

- $a \in \Sigma$ $G_a = (\{S\}, \Sigma, \{S \rightarrow a\}, S); G_\emptyset = (\{S\}, \Sigma, \emptyset, S)$
- $E = (E_1 + E_2)$ $G_E = (V_{E_1} \cup V_{E_2} \cup \{S\}, \Sigma, R_{E_1} \cup R_{E_2} \cup \{S \rightarrow S_{E_1}, S \rightarrow S_{E_2}\}, S)$
feltesszük, hogy $V_{E_1} \cap V_{E_2} = \emptyset, S \notin V_{E_1} \cup V_{E_2}$
- $E = (E_1 \cdot E_2)$ $G_E = (V_{E_1} \cup V_{E_2} \cup \{S\}, \Sigma, R_{E_1} \cup R_{E_2} \cup \{S \rightarrow S_{E_1}S_{E_2}\}, S),$
 $V_{E_1} \cap V_{E_2} = \emptyset, S \notin V_{E_1} \cup V_{E_2}$
- $E = (E_1)^*$ $G_E = (V_{E_1} \cup \{S\}, \Sigma, R_{E_1} \cup \{S \rightarrow SS_{E_1}, S \rightarrow \varepsilon\}, S), S \notin V_{E_1}$

Környezetfüggetlen nyelvek

Tétel A környezetfüggetlen nyelvek zártak a reguláris műveletekre.

Bizonyítás Lásd az előző konstrukciókat.

Megjegyzés A környezetfüggetlen nyelvek nem zártak a komplement és metszet képzésre.

Chomsky normálforma

Definíció Egy $G = (V, \Sigma, R, S)$ környezetfüggetlen nyelvtan **Chomsky normál formában adott**, ha R minden szabálya

$$A \rightarrow BC \text{ vagy } A \rightarrow a \text{ alakú,}$$

ahol $A, B, C \in V, a \in \Sigma$, esetleg az $S \rightarrow \varepsilon$ szabály kivételével, de ekkor S nem fordul elő egyetlen szabály jobboldalán sem.

Tétel Minden környezetfüggetlen nyelv generálható olyan környezetfüggetlen nyelvtannal, mely Chomsky normál formában adott.

1. ε jobboldalú szabályok eliminálása.
2. Láncszabályok eliminálása.
3. Jobboldalak átalakítása.

Chomsky normálforma

Legyen $G = (V, \Sigma, R, S)$.

1.1. Meghatározzuk azon $A \in V$ nemterminálisok halmazát, amelyekre $A \Rightarrow^* \varepsilon$.

– $V_0 := \{A \in V : A \rightarrow \varepsilon \in R\}$

– Mindaddig, amíg van olyan $A \rightarrow w$ szabály, melyre $A \in V - V_0$ és $w \in V_0^+$, legyen $V_0 := V_0 \cup \{A\}$.

Állítás $A \in V_0 \Leftrightarrow A \Rightarrow^* \varepsilon$.

1.2. Elhagyjuk az összes $A \rightarrow \varepsilon$ alakú szabályt, továbbá minden $A \rightarrow w$, $w \in (V \cup \Sigma)^+$ alakú szabályt helyettesítünk az összes olyan $A \rightarrow w'$ szabály halmazával, ahol $w' \neq \varepsilon$ úgy áll elő w -ből, hogy w -ben törölünk minden lehetőség szerint néhány V_0 -beli nemterminálist.

Chomsky normálforma

1.3. Amennyiben $S \in V_0$, felvesszünk egy új S_0 nemterminálist és az $S_0 \rightarrow \varepsilon, S_0 \rightarrow S$ szabályokat. S_0 lesz az új kezdőszimbólum. Ha $S \notin V_0$, akkor S marad a kezdőszimbólum.

Állítás Az így előálló $G' = (V', \Sigma, R', S')$ nyelvtanra teljesülnek az alábbiak:

(a) $L(G) = L(G')$

(b) R' nem tartalmaz ε jobboldalú szabályt az esetleges $S' \rightarrow \varepsilon$ szabály kivételével, amikor is S' nem fordul elő szabály jobboldalán.

Chomsky normálforma

Tekintsük a $G' = (V', \Sigma, R', S')$ nyelvtant.

- 2.1. Minden $A \in V'$ nemterminálisra határozzuk meg az összes olyan $B \in V'$ nemterminális halmazát, amelyre $A \Rightarrow^* B$ teljesül.
- 2.2. Hagyjuk el az összes $A \rightarrow B$, $A, B \in V'$ láncszabályt, majd vegyük az összes olyan $A \rightarrow w$, $w \notin V'$ szabályt amelyekre létezik olyan B , hogy

$$A \Rightarrow^* B \text{ és } B \rightarrow w \in R'.$$

Így kapjuk a $G'' = (V'', \Sigma, R'', S'')$ nyelvtant.

Állítás $L(G) = L(G'')$. Továbbá G'' -re teljesül, hogy láncszabály mentes, és egy esetleges $S'' \rightarrow \varepsilon$ szabály kivételével minden szabály jobboldala ε -tól különböző. Ha $S'' \rightarrow \varepsilon$ szabály, akkor S'' nem fordul elő szabály jobboldalán.

Chomsky normálforma

Tekintsük a $G'' = (V'', \Sigma, R'', S'')$ nyelvtant.

- 3.1. Minden $a \in \Sigma$ -ra vegyünk fel egy X_a nemterminálist és az $X_a \rightarrow a$ szabályt.
- 3.2. Minden R'' -ben lévő nem $A \rightarrow a$ alakú szabály jobboldalán az a terminális minden egyes előfordulását helyettesítsük X_a -val.
- 3.3. Majd minden egyes így átalakított szabályra, mely jobboldalának hossza > 2 , végezzük el az alábbiakat.

- Legyen a szabály $A \rightarrow A_1 \dots A_n$ ($n > 2$)
- Vezessük be az $A \rightarrow A_1 B_1$, $B_1 \rightarrow A_2 B_2$, $\dots$, $B_{n-2} \rightarrow A_{n-1} A_n$ szabályokat, ahol $B_1, \dots, B_{n-2}$ új nemterminálisok.
- Az $A \rightarrow A_1 \dots A_n$ szabályt cseréljük ki az új szabályokkal.

Chomsky normálforma

Állítás A G'' -ből így kapott $\bar{G} = (\bar{V}, \Sigma, \bar{R}, \bar{S})$ nyelvtan Chomsky normál formában van és $L(G) = L(\bar{G})$.

Megjegyzés

- Ha $G = (V, \Sigma, R, S)$ Chomsky normál formában van, akkor $\varepsilon \in L(G) \Leftrightarrow S \rightarrow \varepsilon \in R$.
- A bizonyítás algoritmust ad arra, hogyan konvertáljunk egy tetszőleges környezetfüggetlen nyelvtant Chomsky normál formába.

Chomsky normálforma

Példa

$$\begin{array}{l} S \rightarrow ASA | aB \\ A \rightarrow B | S \\ B \rightarrow b | \varepsilon \end{array} \quad V_0 = \{A, B\}$$

$$\begin{array}{l} S \rightarrow ASA | AS | SA | S | aB | a \\ A \rightarrow B | S \\ B \rightarrow b \end{array} \quad \begin{array}{l} S \Rightarrow^* S \quad A \Rightarrow^* B \\ A \Rightarrow^* S \end{array}$$

$$\begin{array}{l} S \rightarrow ASA | AS | SA | aB | a \\ A \rightarrow b | ASA | AS | SA | aB | a \\ B \rightarrow b \end{array}$$

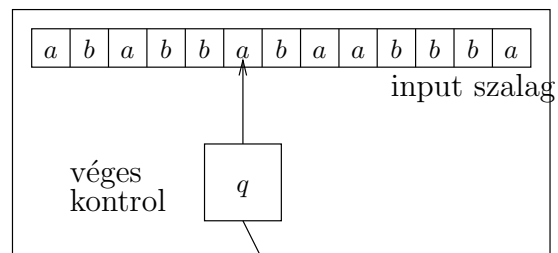
Chomsky normálforma

$$\begin{aligned}
 S &\rightarrow ASA \mid AS \mid SA \mid X_a B \mid a \\
 A &\rightarrow b \mid ASA \mid AS \mid SA \mid X_a B \mid a \\
 X_a &\rightarrow a \\
 B &\rightarrow b
 \end{aligned}$$

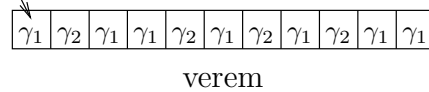
$$\begin{aligned}
 S &\rightarrow AY \mid AS \mid SA \mid X_a B \mid a \\
 Y &\rightarrow SA \\
 A &\rightarrow b \mid AY \mid AS \mid SA \mid X_a B \mid a \\
 X_a &\rightarrow a \\
 B &\rightarrow b
 \end{aligned}$$

Veremautomaták

Véges automata:

Veremautomata:

Veremautomaták

Definíció Veremautomata egy $(Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, F)$ rendszer, ahol Q, Σ, q_0, F ugyanazok, mint véges automata esetén,

Γ véges, nemüres halmaz, a **verem abc**,

$\delta : Q \times \Sigma_\varepsilon \times \Gamma_\varepsilon \rightarrow P(Q \times \Gamma_\varepsilon)$ az **átmenetfüggvény**.

Az $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, F)$ veremautomata a következő módon működik. Akkor fogadja el a $w \in \Sigma^*$ szót, ha

$\exists w_1, \dots, w_m \in \Sigma_\varepsilon, r_0, \dots, r_m \in Q, s_0, \dots, s_m \in \Gamma^*$

1. $w = w_1 \dots w_m$
2. $r_0 = q_0, s_0 = \varepsilon$
3. $\forall i < m (r_{i+1}, b) \in \delta(r_i, w_{i+1}, a)$ ahol $s_i = at$ és $s_{i+1} = bt$
valamely $a, b \in \Gamma_\varepsilon, t \in \Gamma^*$ esetén.
4. $r_m \in F$.

Dr. Ésik Zoltán

A számítástudomány alapjai — slide #68

Veremautomaták

Jelölés $L(M)$ jelöli az M által elfogadott $w \in \Sigma^*$ szavak halmazát. $L(M)$ -et az **M által felismert nyelv**nek nevezzük.

Példa $L = \{0^n 1^n : n \geq 0\}$

$Q = \{q_1, q_2, q_3, q_4\}$ $\Sigma = \{0, 1\}$ $\Gamma = \{0, \$\}$ kezdőáll.: q_1

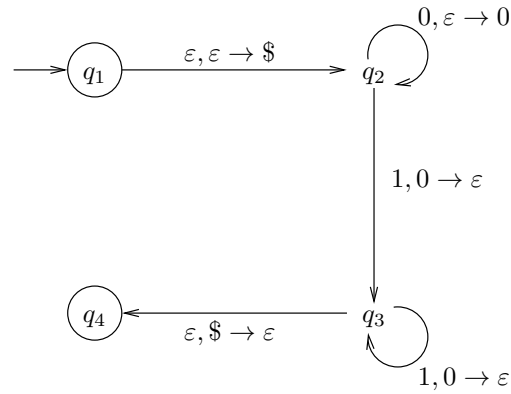
$F = \{q_1, q_4\}$

Input	0			1			ε		
Verem	0	\$	ε	0	\$	ε	0	\$	ε
q_1									$\{(q_2, \$)\}$
q_2			$\{(q_2, 0)\}$	$\{(q_3, \varepsilon)\}$					
q_3				$\{(q_3, \varepsilon)\}$					$\{(q_4, \varepsilon)\}$
q_4									

Dr. Ésik Zoltán

A számítástudomány alapjai — slide #69

Veremautomaták

$(q_1, \varepsilon, 0011) \vdash (q_2, \$, 0011) \vdash (q_2, 0$, 011) \vdash (q_2, 00$, 11) \vdash (q_3, 0$, 1) \vdash (q_3, \$, \varepsilon) \vdash (q_4, \varepsilon, \varepsilon)$

Veremautomaták

Megjegyzés

1. A veremautomata fogalmát módosíthatjuk úgy, hogy kezdetben a veremben egy rögzített Γ -beli betű legyen, és úgy is, hogy
2. a verembe az egyes átmenetek esetén 1-nél hosszabb szó is kerülhessen. Ekkor

$$\delta : Q \times \Sigma_\varepsilon \times \Gamma_\varepsilon \rightarrow P(Q \times \Gamma^*)$$

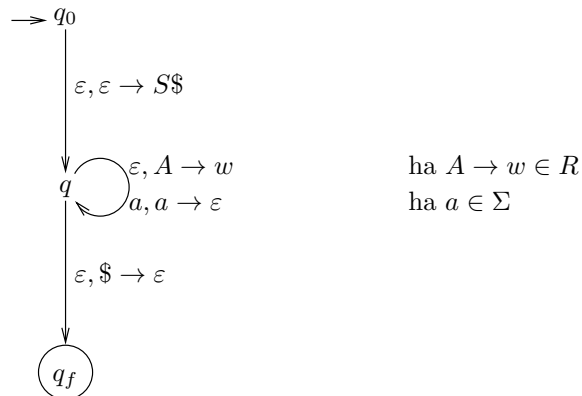
$\delta(q, a, b)$ véges minden $q \in Q, a \in \Sigma_\varepsilon, b \in \Gamma_\varepsilon$ esetén.

3. A veremautomata **nemdeterminisztikus** modell.

Veremautomaták

Tétel Minden környezetfüggetlen nyelv felismerhető veremautomatával.

Bizonyítás $G = (V, \Sigma, R, S)$

Veremautomaták

Tétel Minden veremautomatával felismerhető nyelv környezetfüggetlen.

Megjegyzés **Determinisztikus** az $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, F)$ veremautomata, ha

- $|\delta(q, a, b)| \leq 1 \quad q \in Q, a \in \Sigma_\epsilon, b \in \Gamma_\epsilon$
- $\delta(q, \epsilon, b) \neq \emptyset \Rightarrow \delta(q, a, b) = \emptyset \quad q \in Q, a \in \Sigma, b \in \Gamma_\epsilon$
- $\delta(q, a, \epsilon) \neq \emptyset \Rightarrow \delta(q, a, b) = \emptyset \quad q \in Q, a \in \Sigma_\epsilon, b \in \Gamma$

Nem igaz az, hogy minden környezetfüggetlen nyelv felismerhető determinisztikus veremautomatával.

Környezetfüggetlen nyelvek pumpáló lemmája

Lemma Tetszőleges L környezetfüggetlen nyelvhez van olyan $p \geq 1$ szám, hogy valahányszor $w \in L$, $|w| \geq p$, a w szó mindig felbontható

$$w = uvxyz$$

alakban úgy, hogy

1. $\forall i \geq 0 \quad uv^i xy^i z \in L$
2. $|vy| > 0$
3. $|vxy| < p$.

Környezetfüggetlen nyelvek pumpáló lemmája

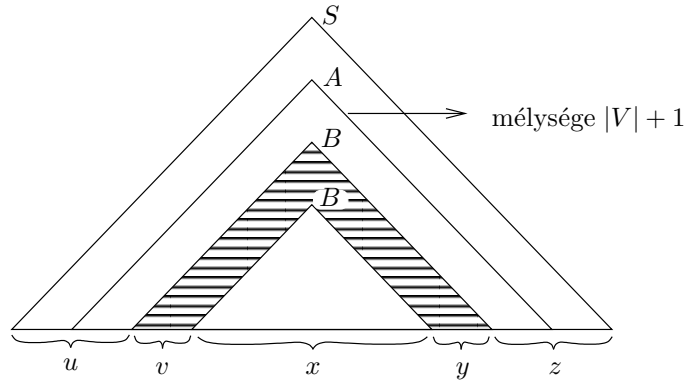
Bizonyítás Legyen $L = L(G)$, ahol $G = (V, \Sigma, R, S)$ Chomsky normál formában adott.

- Ha t az X nemterminálisból induló derivációs fa mely határa terminális szó és t mélysége $\leq n + 1$, akkor a t határán lévő szó hossza $\leq 2^n$.
- Legyen $p = 2^{|V|} + 1$.
- Legyen $w \in L$, $|w| \geq p$. Legyen t a w szó S -ből induló derivációs fája. Ekkor t mélysége $> |V|$.

(Fa mélysége: leghosszabb úton lévő élek száma.)

Környezetfüggetlen nyelvek pumpáló lemmája

Dr. Ésik Zoltán

A számítástudomány alapjai — slide #76

Környezetfüggetlen nyelvek pumpáló lemmája

Állítás Az $L = \{a^n b^n c^n : n \geq 0\}$ nyelv nem környezetfüggetlen.

Bizonyítás Belátjuk, hogy $\forall p > 0 \exists w \in L, |w| \geq p$, hogy a w tetszőleges $w = uvxyz$ felbontására, hogy $|vy| > 0, |vxy| < p$, létezik olyan i , amelyre $uv^i xy^i z \notin L$.

Adott p -hez legyen $w = a^p b^p c^p$. Akárhogyan is bontjuk fel w -ét $w = uvxyz$ alakban úgy, hogy $|vy| > 0, |vxy| < p$, lesz olyan betű, mondjuk ξ , amely nem fordul elő vy -ban. Így $uxz \notin L$.

Dr. Ésik Zoltán

A számítástudomány alapjai — slide #77

Környezetfüggetlen nyelvek pumpáló lemmája

Állítás Az $L = \{w\#w : w \in \{0,1\}^*\}$ nyelv nem környezetfüggetlen.

Bizonyítás Adott p -hez tekintsük a $0^p1^p\#0^p1^p$ szót ...

Állítás Az $L' = \{w\#w' : w, w' \in \{0,1\}^*, w \neq w'\}$ nyelv környezetfüggetlen.

Következmény A környezetfüggetlen nyelvek nem zártak a komplement és metszetképzésre.

Bizonyítás Az $\{a^n b^n c^m : n, m \geq 0\}$ és $\{a^n b^m c^m : n, m \geq 0\}$ nyelvek környezetfüggetlenek, de metszetük nem az.

Nyelvtanok

Definíció (Általános) **nyelvtan** egy $G = (V, \Sigma, R, S)$ rendszer, ahol V, Σ, S ugyanazok, mint környezetfüggetlen nyelvtan esetén, R pedig $u \rightarrow v$ alakú szabályok véges halmaza, ahol $u, v \in (V \cup \Sigma)^*$ és u tartalmaz legalább egy nemterminálist.

Definíció Legyen $G = (V, \Sigma, R, S)$ nyelvtan, $u, v \in (V \cup \Sigma)^*$.

- $u \Rightarrow v$ ha létezik olyan $x, y, y', z \in (V \cup \Sigma)^*$, amelyre $u = xyz, v = xy'z, y \rightarrow y' \in R$.
- $u \Rightarrow^* v$ ha létezik olyan $n \geq 0$ és $w_0, w_1, \dots, w_n \in (V \cup \Sigma)^*$, hogy
$$u = w_0, w_0 \Rightarrow w_1, \dots, w_{n-1} \Rightarrow w_n, w_n = v.$$

A G által generált nyelv: $L(G) = \{u \in \Sigma^* : S \Rightarrow^* u\}$.

Nyelvtanok

Példa

$G : S \rightarrow aSBC | \varepsilon \quad L(G) = \{a^n b^n c^n : n \geq 0\}$

$cB \rightarrow Bc$

$aB \rightarrow ab$

$bB \rightarrow bb$

$G' : S_0 \rightarrow S | \varepsilon \quad L(G') = L(G)$

$S \rightarrow aSBC | aBC$

$CB \rightarrow XB$

$XB \rightarrow XC$

$XC \rightarrow BC$

$aB \rightarrow ab$

$bB \rightarrow bb$

$C \rightarrow c$

Nyelvtanok

Definíció **Környezetfüggetlen**nek nevezünk egy $G = (V, \Sigma, R, S)$ nyelvtant, ha R minden eleme $uXv \rightarrow uvw$ alakú, ahol $u, v, w \in (V \cup \Sigma)^*$ -beli szavak, $X \in V$, $w \neq \varepsilon$. Ez alól csak egyetlen kivétel lehet, nevezetesen az $S \rightarrow \varepsilon$ szabály. Ha ez R -ben van, akkor kikötjük azt, hogy S nem fordul elő egyetlen szabály jobboldalán sem.

Definíció **Jobblineáris**nek nevezünk egy $G = (V, \Sigma, R, S)$ nyelvtant, ha R minden eleme $A \rightarrow uB$ vagy $A \rightarrow u$ alakú, ahol $A, B \in V, u \in \Sigma^*$.

Példa G' környezetfüggetlen.

Chomsky-féle hierarchia

Jobblineáris nyelvtan – 3-as típusú nyelvtan

Környezetfüggetlen nyelvtan – 2-es típusú nyelvtan

Környezetfüggő nyelvtan – 1-es típusú nyelvtan

Általános nyelvtan – 0-ás típusú nyelvtan

Definíció Legyen $i \in \{0, 1, 2, 3\}$. Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelvet i típusúnak nevezünk, ha generálható i típusú nyelvtannal. **Jelölés:** $\mathcal{L}_i$

$i = 3$: jobblineáris nyelvek

$i = 1$: környezetfüggő nyelvek

Tétel $\mathcal{L}_3 \subseteq \mathcal{L}_2 \subseteq \mathcal{L}_1 \subseteq \mathcal{L}_0$. Továbbá minden tartalmazás valódi.

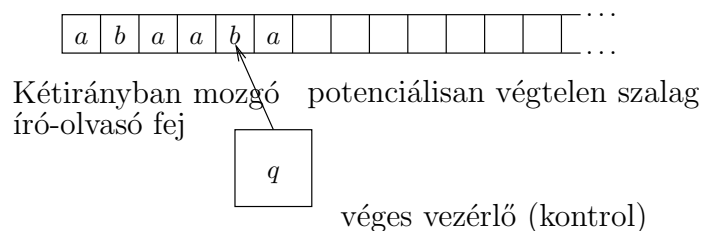
Tétel $\mathcal{L}_3$ a reguláris nyelvek osztálya.

Az $\mathcal{L}_i, i \in \{0, 1, 2, 3\}$ nyelvek alkotják a Chomsky-féle hierarchiát.

Turing-gépek

Turing-gép (Alan Turing, 1936)

Véges automata + korlátlan hozzáférésű és nagyságú tár.

Turing-gépek

Példa Az $L = \{w\#w : w \in \{0,1\}^*\}$ nyelv felismerhető Turing-géppel.

1. A bemenet egyszeri elolvasásával ellenőrizzük, hogy a bemenet egyetlen $\#$ -et tartalmaz.
2. A szalagot oda-vissza olvasva ellenőrizzük (a vizsgált betűk áthúzásával), hogy a $\#$ két oldalán ugyanaz a szó helyezkedik-e el.
3. Amennyiben végig egyezést találunk (az összes betű áthúzásra került), akkor a gép elfogadja, különben elutasítja a bementet.

Turing-gépek

Definíció Turing-gép egy $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_{accept}, q_{reject})$ rendszer, ahol:

1. Q az **állapotok** véges, nemüres halmaza.
2. $q_0 \in Q$ a **kezdőállapot**.
3. $q_{accept} \in Q$ az **elfogadó állapot**.
4. $q_{reject} \in Q$ az **elutasító állapot**.
5. Σ véges, nemüres halmaz, a **bemenő jelek** (szimbólumok) halmaza.
6. Γ a Σ -t tartalmazó véges halmaz, a **szalag szimbólumainak halmaza**. $\Gamma - \Sigma$ tartalmaz egy speciális $\sqcup$ karaktert, $\Gamma \cap Q = \emptyset$.
7. $\delta : (Q - \{q_{accept}, q_{reject}\}) \times \Gamma \rightarrow Q \times \Gamma \times \{L, R\}$ az **átmenet függvény**.

Turing-gépek

Definíció Konfiguráció: uqv alakú szó, ahol $q \in Q$, $u, v \in \Gamma^*$, $v \neq \varepsilon$. Az uqv konfiguráció a Turing-gép működésének egy olyan pillanatát reprezentálja, amelyben a szalag tartalma $uv \sqcup \sqcup \dots$, a véges kontrol a q állapotban van, az író-olvasó fej pedig v első karakterét jelöli ki.

Definíció Átmenet a konfigurációk között. Legyen uqv konfiguráció, v első betűje a . Tfh. $\delta(q, a) = (r, b, R)$. Ekkor $uqv \vdash ubrw$, ahol w a v -ből az a betű elhagyásával kapott szó, ha $w \neq \varepsilon$, különben $w = \sqcup$. Tfh. $\delta(q, a) = (r, b, L)$. Ebben az esetben $uqv \vdash wrcbv'$, ahol $u = wc$, $v = av'$, illetve $uqv \vdash urbv'$, ha $u = \varepsilon$ és $v = av'$. Ha $q = q_{accept}$ vagy $q = q_{reject}$, akkor az uqv konfiguráció **megállási konfiguráció**.

Turing-gépek

Definíció Legyen M a fenti Turing-gép. Az M által felismert nyelv (**Jelölése:** $L(M)$) az összes olyan $u \in \Sigma^*$ szóból áll, hogy $q_0 u \sqcup \vdash^* x q_{accept} y$ valamely $x, y \in \Gamma^*$, $y \neq \varepsilon$ szavakra. (Itt $\vdash^*$ a $\vdash$ reláció reflexív-tranzitív lezártja.)

Definíció Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelv **Turing felismerhető**, vagy **rekurzívan felsorolható**, ha $L = L(M)$ valamely M Turing-gépre.

Megjegyzés Egy adott Turing-gép nem feltétlenül áll meg egy u szón, azaz nem biztos, hogy a $q_0 u \sqcup \vdash^* x q_{accept} y$ vagy $q_0 u \sqcup \vdash^* x q_{reject} y$ relációk valamelyike teljesül valamely x, y esetén.

Definíció Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelv **(Turing-)eldönthető**, vagy **rekurzív**, ha létezik olyan M Turing-gép, mely minden bemeneten megáll, és amely felismeri az L nyelvet.

Turing-gépek

A Turing-gép néhány variánsa

1. Többszalagos Turing-gép

- $k(> 1)$ szalag, mindegyik külön író-olvasó fejjel
- Kezdetben az első szalag tartalmazza a bemenetet, a többi üres
- $\delta : (Q - \{q_{accept}, q_{reject}\}) \times \Gamma^k \rightarrow Q \times \Gamma^k \times \{L, R\}^k$

Tétel Minden többszalagos Turing-géphez létezik ekvivalens, egyszalagos Turing-gép.

2. Turing-gép két irányban végtelen szalaggal

3. Kétdimenziós Turing-gép

Nemdeterminisztikus Turing-gépek

4. Nemdeterminisztikus Turing-gép $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_{accept}, q_{reject})$

$$\delta : (Q - \{q_{accept}, q_{reject}\}) \times \Gamma \rightarrow P(Q \times \Gamma \times \{L, R\})$$

$$L(M) = \{u \in \Sigma^* : \exists x, y \quad q_0 u \sqcup \vdash^* x q_{accept} y\}$$

A gép működése az u szón egy fával reprezentálható. Akkor fogadja el az u szót, ha a fa valamely levele elfogadási konfiguráció.

Tétel Ha egy L nyelv felismerhető nemdeterminisztikus Turing-géppel, akkor L Turing felismerhető.

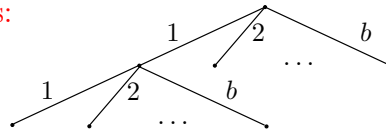
Bizonyítás Legyen adott az $M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_{accept}, q_{reject})$ nemdet. Turing-gép. Elkészítünk egy olyan D többszalagos (determinisztikus) Turing-gépet, melyre $L(D) = L(M)$. D szélességi kereséssel megvizsgálja adott u szón az M kiszámítási fáját. Ha van olyan csúcs, mely elfogadási konfiguráció, akkor elfogadja az u szót. Különben D nem áll meg az u szón.

Nemdeterminisztikus Turing-gépek

D -nek 3 szalagja van.

- input szalag
- szimulációs szalag
- cím szalag

Címzés:

Egy nemdeterminisztikus Turing-gép **eldönti** az L nyelvet, ha felismeri, és ha minden kiszámítási út véges és elfogadási vagy elutasítási konfigurációhoz vezet.

Tétel Ha egy nyelv eldönthető nemdeterminisztikus Turing-géppel, akkor eldönthető.

Turing-géppel felsorolható nyelvek

Definíció Azt mondjuk, hogy az M 2-szalagos Turing-gép **felsorolja az L nyelvet**, ha üres bemeneti szalaggal indítva másik szalagján, esetleg ismétlésekkel, felsorolja az L elemeit.

Tétel Egy L nyelv akkor és csakis akkor sorolható fel Turing-géppel, ha Turing felismerhető.

E felsoroló Turing-gép $\Rightarrow$ M felismerő Turing-gép

M működése: Adott w szón,

- futtatja E -t,
- valahányszor E kiír a kimenő szalagjára egy szót, azt összehasonlítja w -vel,
- ha egyszer egyezést talál, elfogadja w -ét.

Turing-géppel felsorolható nyelvek

M felismerő Turing-gép $\Rightarrow$ E felsoroló Turing-gép

E működése:

- $i = 1, 2, 3, \dots$ esetén végtelen ciklusban futtatja M -et legfeljebb i lépésig az első i szó mindegyikén (Σ^* elemeit $w_1, w_2, \dots$ lexikografikusan felsoroljuk).
- Ha valamelyik w_j szót legfeljebb i lépésben M elfogadja, akkor E kiírja w_j -ét a kimenő szalagra.

A kiszámítás egyéb modelljei

A kiszámítás egyéb modelljei:

- RAM vagy regiszter-gép
- minden univerzális programozási nyelv ($LISP, PASCAL, \dots$)
- nyelvtanok
- és még számos más modell (λ -kiszámíthatóság, Markov-algoritmus, $\dots$)

Ezek mindegyikéről kiderült, hogy **ekvivalens** a Turing-géppel.

Tétel Egy L nyelv akkor és csakis akkor Turing-felismerhető, ha az $\mathcal{L}_0$ nyelvosztályba esik.

Algoritmusok

Algoritmusok a matematikában: az ókortól (prímtesztelés, legnagyobb közös osztó, ...)

Az algoritmus fogalmának formalizálása: 1930-as évek

Hilbert 1900: 10. probléma

Adjunk meg olyan algoritmust, mely tetszőleges egész együtthatós többváltozós polinomról eldönti, van-e olyan zérushelye, mely komponensei egészek.

Matijasevič 1971:

Ilyen algoritmus nem létezik.

Church-Turing tézis 1936:

Az algoritmus intuitív fogalma = Turing-géppel megoldható algoritmus.

Algoritmusok

A tézis bizonyítékai:

A matematikai formalizmusok ekvivalenciái, a konkrét algoritmusok formalizálásai.

Matijasevič tétele formálisan: A

$$\{ p : p \text{ olyan egész együtthatós polinom, melynek létezik egész értékű gyöke } \}$$

nyelv nem dönthető el (nem rekurzív).

A Church-Turing tézis értelmében elegendő algoritmusainkat magas szinten megfogalmazni.

Algoritmusok

Példa Gráfok összefüggősége

$$L = \{ \langle G \rangle : G \text{ összefüggő gráf} \}$$

L-et eldöntő Turing-gép:

Adott $\langle G \rangle$ bemenet esetén:

1. Válasszuk ki G első csúcsát és jelöljük meg.
2. Mindaddig, amíg új csúcsok már nem jelölhetők meg, a G minden egyes még meg nem jelölt csúcsára, ha a csúcs csatlakozik egy már megjelölt csúcshoz, akkor jelöljük meg.
3. Ellenőrizzük, hogy az összes csúcsot megjelöltük-e. Ha igen, akkor elfogadjuk a bemenetet, különben elutasítjuk.

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

$$L_{DFA} = \{ \langle M, w \rangle : M \text{ véges automata, } w \in L(M) \}$$

Állítás L_{DFA} eldönthető nyelv.

Bizonyítás Egy T Turing-gép először ellenőrzi, hogy a bemenő szó egy $\langle M, w \rangle$ alakú szó-e, majd:

1. Átmásolja M kódját egy munkaszalagjára.
2. Egy másik munkaszalagján szimulálja M működését a w szón.

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

$L_{NFA} = \{\langle M, w \rangle : M \text{ nemdet. véges automata, } w \in L(M)\}$

Állítás L_{NFA} eldönthető nyelv.

Bizonyítás Egy T Turing-gép először ellenőrzi, hogy a bemenő szó $\langle M, w \rangle$ alakú-e, ahol M nemdet. véges automata, w az M bemenő szava, majd

- a hatványhalmaz konstrukcióval elkészít egy olyan M' determinisztikus véges automatát, mely M -el ekvivalens,
- szimulálja az L_{DFA} nyelvet eldöntő Turing-gépet az $\langle M', w \rangle$ bemeneten.

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

$L_{REX} = \{\langle R, w \rangle : R \text{ reguláris kifejezés, } w \in |R|\}$

Állítás Az L_{REX} nyelv eldönthető.

Bizonyítás A T Turing-gép először ellenőrzi, hogy a bemenet $\langle R, w \rangle$ alakú-e, ahol R reguláris kifejezés és w szó, majd

- elkészít egy olyan M véges, nemdeterminisztikus automatát, melyre $|R| = L(M)$, és
- az L_{NFA} nyelvet eldöntő Turing-gépet szimulálva eldönti, hogy $w \in L(M)$ (azaz $\langle M, w \rangle \in L_{NFA}$) teljesül-e.

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

$L_{CFG} = \{\langle G, w \rangle : G \text{ környezetfüggetlen nyelvtan, } w \in L(G)\}$

$L_{CSG} = \{\langle G, w \rangle : G \text{ környezetfüggő nyelvtan, } w \in L(G)\}$

Állítás L_{CSG} eldönthető.

Bizonyítás Egy T Turing-gép először eldönti, hogy bemenete $\langle G, w \rangle$ alakú-e, ahol G környezetfüggetlen nyelvtan, $G = (V, \Sigma, R, S)$, $w \in \Sigma^*$ szó, majd ha ez teljesül:

- Ha $w = \varepsilon$, ellenőrzi, hogy $S \rightarrow \varepsilon$ szabály-e.
- Ha $w \neq \varepsilon$, előállítja az összes olyan $u_0, u_1, \dots, u_k \in (V \cup \Sigma)^*$ ismétlődés nélküli sorozatot, melyre $|u_i| \leq |w|$, $i = 0, \dots, k$, majd ellenőrzi, ezek közt van-e olyan, mely a w szó S -ből induló derivációja. (A sorozatokat lexikografikus sorrendben állítja elő.)

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

Következmény L_{CFG} eldönthető.

Bizonyítás Egy Turing-gép először eldönti, hogy a bemenő szó $\langle G, w \rangle$ alakú-e, ahol G környezetfüggetlen nyelvtan és w szó, majd előállít egy olyan G' Chomsky normál formájú nyelvtant, melyre $L(G) = L(G')$. Majd az L_{CSG} nyelvet eldöntő Turing gépet szimulálva eldönti, hogy $\langle G', w \rangle \in L_{CSG}$ teljesül-e.

Következmény Minden környezetfüggő nyelv rekurzív.

Bizonyítás Legyen L adott környezetfüggő nyelv, $L \subseteq \Sigma^*$. Létezik olyan G_0 környezetfüggő nyelvtan, melyre $L = L(G_0)$. Ha adott $w \in \Sigma^*$ szó, ahhoz, hogy eldöntsük $w \in L$ teljesül-e, szimuláljuk az L_{CSG} nyelvet eldöntő Turing-gépet a $\langle G_0, w \rangle$ szón.

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

Következmény Minden reguláris és minden környezetfüggetlen nyelv rekurzív.

$$E_{DFA} = \{\langle M \rangle : M \text{ véges, det. automata, melyre } L(M) = \emptyset\}$$

$$E_{NFA} = \{\langle M \rangle : M \text{ véges, nemdet. automata, melyre } L(M) = \emptyset\}$$

Állítás Az E_{DFA} és E_{NFA} nyelvek rekurzívak.

Bizonyítás Csak E_{NFA} -ra. Egy Turing-gép először eldönti, hogy a bemenet $\langle M \rangle$ alakú-e, ahol M egy $(Q, \Sigma, \delta, q_0, F)$ véges nemdeterminisztikus automata, majd eldönti, hogy M átmeneti grájfjában van-e olyan út, mely a q_0 kezdőállapotból végállapotba vezet.

Néhány eldönthető nyelv (probléma)

$$EQ_{DFA} = \{\langle M_1, M_2 \rangle : M_1 \text{ és } M_2 \text{ ekvivalens véges det. automaták}\}$$

$$EQ_{NFA} = \{\langle M_1, M_2 \rangle : M_1 \text{ és } M_2 \text{ ekvivalens véges nemdet. automaták}\}$$

Állítás EQ_{DFA} és EQ_{NFA} rekurzív nyelvek.

Bizonyítás

$$L(M_1) = L(M_2) \Leftrightarrow (L(M_1) - L(M_2)) \cup (L(M_2) - L(M_1)) = \emptyset$$

$$E_{CFG} = \{\langle G \rangle : G \text{ környezetfüggetlen, } L(G) = \emptyset\}$$

Állítás E_{CFG} rekurzív.

Bizonyítás

$$G = (V, \Sigma, R, S)$$

$$V_0 = \{A \in V : \exists u \in \Sigma^* \quad A \rightarrow u \in R\}$$

$\vdots$

$$V_{n+1} = V_n \cup \{A : \exists u \in (\Sigma \cup V_n)^* \quad A \rightarrow u \in R\}$$

$$L(G) \neq \emptyset \Leftrightarrow S \in V_k, \text{ ahol } |V| = k.$$

Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)

$$E_{CSG} = \{\langle G \rangle : G \text{ környezetfüggő, } L(G) = \emptyset\}$$

$$EQ_{CFG} = \{\langle G_1, G_2 \rangle : G_1, G_2 \text{ környezetfüggetlen nyelvtanok,} \\ L(G_1) = L(G_2)\}$$

Állítás A fenti nyelvek nem rekurzívak.

Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)

$$L_{TM} = \{\langle M, w \rangle : M \text{ Turing-gép, } w \in L(M)\}$$

Tétel Az L_{TM} nyelv nem rekurzív.

Bizonyítás Indirekt bizonyítás. Tfh. L_{TM} rekurzív. Ekkor létezik olyan H Turing-gép, mely eldönti az L_{TM} nyelvet:

$$H(\langle M, w \rangle) = \begin{cases} \text{accept} & \text{ha } w \in L(M) \\ \text{reject} & \text{ha } w \notin L(M) \end{cases}$$

Ezek után működjön a D Turing-gép az alábbi módon. Ha adott egy M Turing-gép $\langle M \rangle$ kódja, akkor

$$D(\langle M \rangle) = \begin{cases} \text{accept} & \text{ha } \langle M \rangle \notin L(M) \\ \text{reject} & \text{ha } \langle M \rangle \in L(M) \end{cases}$$

D úgy működik, hogy adott $\langle M \rangle$ bemenetre szimulálja H -t az $\langle M, \langle M \rangle \rangle$ szón.

Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)

Így:

$$D(\langle D \rangle) = \begin{cases} \text{accept} & \text{ha } \langle D \rangle \notin L(D) \\ \text{reject} & \text{ha } \langle D \rangle \in L(D) \end{cases} \quad \text{Ellentmondás}$$

Állítás Az L_{TM} nyelv rekurzívan felsorolható.

Bizonyítás Az U univerzális Turing-gép működjön az $\langle M, w \rangle$ bemenő szón úgy, hogy szimulálja M működését a w szón.

Következmény Létezik olyan rekurzívan felsorolható nyelv, mely nem rekurzív.

Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)

Állítás Ha $L \subseteq \Sigma^*$ rekurzív, akkor $\bar{L} = \Sigma^* - L$ is rekurzív.

Bizonyítás Egy L -et eldöntő Turing-gépben cseréljük fel a q_{accept} és q_{reject} állapotokat.

Tétel Egy $L \subseteq \Sigma^*$ nyelv akkor és csak akkor rekurzív, ha L és $\bar{L}$ is rekurzívan felsorolható.

Bizonyítás $\Rightarrow$: Az előző állítás felhasználásával.

$\Leftarrow$: Tegyük fel, hogy léteznek az L -et és $\bar{L}$ -et felismerő M és $\bar{M}$ Turing-gépek. Adott w szón az N Turing-gép lépésenként felváltva szimulálja M és $\bar{M}$ működését.

Következmény $\bar{L}_{TM}$ nem rekurzívan felsorolható.

Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)

$$H_{TM} = \{\langle M, w \rangle : M \text{ Turing-gép, } M \text{ megáll } w\text{-én}\}$$

Állítás A H_{TM} nyelv nem rekurzív.

Bizonyítás (Visszavezetéssel az L_{TM} problémából.)

Tegyük fel, hogy H_{TM} rekurzív. Ekkor működjön a T Turing-gép az $\langle M, w \rangle$ bemeneten a következő módon:

1. Szimulálja a H_{TM} -et eldöntő Turing-gépet az $\langle M, w \rangle$ szón. Ha H_{TM} nem fogadja el az $\langle M, w \rangle$ szót, akkor T sem fogadja el.
2. Ha H_{TM} elfogadja az $\langle M, w \rangle$ szót, akkor T szimulálja az M gépet a w szón.

Néhány eldönthetetlen nyelv (probléma)

$$E_{TM} = \{\langle M \rangle : L(M) = \emptyset\}$$

Állítás E_{TM} nem rekurzív.

Bizonyítás (Visszavezetéssel az L_{TM} problémából.)

Tegyük fel, hogy E_{TM} rekurzív. Adott $\langle M, w \rangle$ bemeneten a T Turing-gép:

1. Elkészít egy olyan M_w Turing-gépet, mely a w -én kívül elutasít minden bemenő szót, w -én pedig úgy működik, mint M ,
2. Az E_{TM} -et eldöntő Turing-gépet felhasználva eldönti, hogy $\langle M_w \rangle \in E_{TM}$ teljesül-e.

Rice tétele

Tétel (Rice) A rekurzívan felsorolható nyelvek egyetlen nemtriviális tulajdonsága sem dönthető el.

Így nem dönthető el, hogy adott M Turing-gép:

- üres nyelvet ismer-e fel,
- véges nyelvet ismer-e fel,
- reguláris nyelvet ismer-e fel,
- ...

Következmény Nem dönthető el adott M_1, M_2 Turing-gépekre, hogy $L(M_1) = L(M_2)$ teljesül-e.

A Post megfelelezési probléma

A Post megfelelezési probléma:

Dominó készlet: $\left\{ \begin{bmatrix} b \\ ca \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} a \\ ab \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} ca \\ a \end{bmatrix}, \begin{bmatrix} abc \\ c \end{bmatrix} \right\}$

Ekkor az alábbi dominósorozat tetején és alján lévő szó megegyezik.

$$\left\{ \begin{bmatrix} a \\ ab \end{bmatrix} \begin{bmatrix} b \\ ca \end{bmatrix} \begin{bmatrix} ca \\ a \end{bmatrix} \begin{bmatrix} a \\ ab \end{bmatrix} \begin{bmatrix} abc \\ c \end{bmatrix} \right\}$$

Az ilyen dominósorozatot a **Dominó készlet megoldásának** nevezzük.

A Post megfelelezési probléma

Tétel A $\{\langle D \rangle : D \text{ dominókészlet, melynek van megoldása}\}$ nyelv nem rekurzív, azaz nem létezik olyan algoritmus, mely eldöntené adott dominókészletről, hogy van-e megoldása.

A Post megfelelezési probléma

Tétel Nem létezik olyan algoritmus, mely tetszőleges környezetfüggetlen nyelvtanról eldöntené, hogy egyértelmű-e.

Bizonyítás

$P = \{(u_1, v_1), \dots, (u_k, v_k) : u_i, v_i \in \Sigma^*\}$ a *PMP* egy példánya.

$$\begin{array}{l} G_p : S \rightarrow A|B \\ A \rightarrow iAu_i^{-1} \mid iu_i^{-1} \\ B \rightarrow iBv_i^{-1} \mid iv_i^{-1} \end{array} \quad i = 1, \dots, k$$

A Post megfelekezési probléma

Tétel Nem létezik olyan algoritmus, mely adott G_1, G_2 környezetfüggetlen nyelvtanokról eldönti, hogy $L(G_1) = L(G_2)$ teljesül-e.

Bizonyítás

$$P = \{(u_1, v_1), \dots, (u_k, v_k) : u_i, v_i \in \Sigma^*\}$$

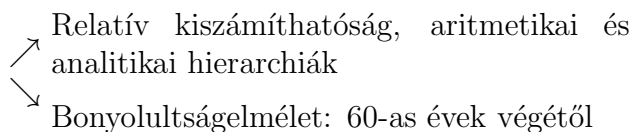
G_1 olyan nyelvtan, mely az

$$\{i_1 \dots i_n \# w : w \in \Sigma^*, w \neq (u_{i_1} \dots u_{i_n})^{-1} \\ \text{vagy } w \neq (v_{i_1} \dots v_{i_n})^{-1}, n > 0\} \text{ nyelvet generálja}$$

G_2 olyan jobblinéaris nyelvtan, mely az $\{1, \dots, k\}^+ \# \Sigma^*$ reguláris nyelvet generálja.

Bonyolultságelmélet

A kiszámíthatóságelmélet kiterjesztései:

Cél: A megoldható (eldönthető) problémák osztályozása a megoldáshoz szükséges erőforrások (idő, tár) mennyisége szerint.

legrosszabb eset

átlagosan

Bonyolultságelmélet

Definíció Legyenek $f, g : N \rightarrow R_+$ függvények, ahol $N = \{0, 1, \dots\}$, R_+ pedig a nemnegatív valós számok halmaza.

$f(n) = \mathcal{O}(g(n))$ ha létezik olyan $c > 0$ és $n_0 \in N$, hogy

$$f(n) \leq c \cdot g(n), \quad n \geq n_0$$

Példa

- $5n^3 + 6n^2 + 1 = \mathcal{O}(n^3)$
- $n^k = \mathcal{O}(2^n)$
- $\log_2 n = \mathcal{O}(\log_3 n)$
- $\log \log n = \mathcal{O}(\log n)$

Bonyolultságelmélet

Példa $L = \{0^k 1^k : k \geq 0\}$

M_1 : Adott w szón:

1. Olvassuk végig a szalagot, hogy ellenőrizzük 1-es után nem következik-e 0.
2. Mindaddig, amíg 0 és 1-es is van a szalagon ismételjük az alábbiakat:
  3. Olvassuk végig a szalagot és húzzunk át egy 0-át és egy 1-et.
4. Ha végül nem maradt a szalagon karakter, akkor fogadjuk el a bemenetet. Különben utasítsuk el.

Időigény: $\mathcal{O}(n) + \mathcal{O}(n^2) + \mathcal{O}(n) = \mathcal{O}(n^2)$

Bonyolultságelmélet

Példa $L = \{0^k 1^k : k \geq 0\}$

M_2 : Adott w szón:

1. Olvassuk végig a szalagot, és ellenőrizzük, hogy egyetlen 1-est sem követ 0.
2. Mindaddig, amíg legalább egy 0 és egy 1 marad a szalagon, ismételjük az alábbiakat:
  3. Ellenőrizzük, hogy a szalagon maradt karakterek száma páros-e. Ha páratlan elutasítjuk a bemenetet.
  4. Olvassuk végig a szalagot, és húzzuk át minden második 0-át és 1-et (az első 0-át és 1-et áthúzva).
5. Ha végül nem marad áthúzatlan karakter, akkor elfogadjuk a bemenetet. Különben elutasítjuk.

Időigény: $\mathcal{O}(n) + \mathcal{O}(n \log n) + \mathcal{O}(n) = \mathcal{O}(n \log n)$

Bonyolultságelmélet

Példa $L = \{0^k 1^k : k \geq 0\}$

M_3 : Adott w szón:

1. Ellenőrizzük, hogy a szalagon nem követ egyetlen 1-et sem 0.
2. Másoljuk a 0-akat egy munkaszalagra.
3. Olvassuk végig az 1-eseket a bemeneten, és minden egyes 1-esre húzzunk át a munkaszalagon egy 0-át.
4. Ha mindegyik 0-át áthúztuk és az 1-eseket is elolvastuk, akkor fogadjuk el a bemenetet. Különben utasítsuk el.

Időigény: $\mathcal{O}(n)$

Turing gépek időigénye

Definíció Legyen M olyan determinisztikus Turing-gép, amely minden bemeneten megáll. Az M időigénye az az $f : N \rightarrow N$ függvény, amelyre $f(n)$ a legfeljebb n -hosszú bemeneten az M által megtett lépések számának maximuma.

Tétel Legyen $t(n) \geq n$. Minden $t(n)$ időigényű többszalagos Turing-géphez létezik ekvivalens, $\mathcal{O}(t^2(n))$ időigényű egyszalagos Turing-gép.

Bizonyítás Mint korábban.

Turing gépek időigénye

Definíció Legyen T olyan nemdeterminisztikus Turing-gép, melynek minden számítási sorozata véges és elfogadáshoz vagy elutasításhoz vezet. A T időigényét az az $f : N \rightarrow N$ függvény adja, amelyre tetszőleges n esetén $f(n)$ a T legfeljebb n -hosszú bemeneten való számítási sorozatai hosszának maximuma (= leghosszabb út hossza a T legfeljebb n -hosszú bemeneten való számítási fáiban).

Tétel Legyen T olyan Turing-gép, mint az előző definícióban. Tegyük fel, hogy T időigénye $\leq t(n)$, ahol $t(n) \geq n$. Ekkor létezik T -vel ekvivalens, $2^{\mathcal{O}(t(n))}$ időigényű determinisztikus Turing-gép.

A P nyelvosztály

Definíció

$TIME(t(n)) = \{L : L \text{ eldönthető } \mathcal{O}(t(n)) \text{ időigényű det. Turing-géppel}\}$

Definíció $\mathbf{P} = \bigcup_{k \geq 1} TIME(n^k)$ Polinomidőben eldönthető nyelvek (problémák)

Példa ELÉRHETŐSÉG

$\{\langle G, s, t \rangle : G \text{ véges, irányított gráf, } s, t \in G, \text{ létezik } s\text{-ből } t\text{-be vezető út}\}$

A P nyelvosztály

Adott $\langle G, s, t \rangle$ bemenet:

1. Jelöljük meg az s csúcsot.
2. Mindaddig, amíg már nem jelölhető meg új csúcs, ismételjük meg az alábbiakat:
  3. Olvassuk végig az éleket. Ha olyan (a, b) élet találunk, hogy a meg van jelölve, de b nincs, jelöljük meg a b csúcsot.
4. Ha végül t is meg van jelölve, akkor elfogadjuk, különben elutasítjuk a bemenetet.

Időigény: $\mathcal{O}(n^2)$

A P nyelv osztály

Tétel Minden környezetfüggetlen nyelv a P osztályba esik.

Bizonyítás Legyen L környezetfüggetlen nyelv. Ekkor létezik L -et generáló $G = (V, \Sigma, R, S)$ Chomsky normál formában adott nyelvtan.

Legyen $w \in \Sigma^*$, $w = w_1, \dots, w_n$, $n > 0$.

$$T_{ij} = \{X \in V : X \Rightarrow^* w_i \dots w_j\} \quad 1 \leq i \leq j \leq n$$

A T_{ij} halmazok mindegyike meghatározható $\mathcal{O}(n)$ időben.

$$T_{ii} = \{X \in V : X \rightarrow w_i \in R\} \quad i = 1, \dots, n$$

$$T_{ij} = \{X \in V : \exists A, B \quad X \rightarrow AB \in R \\ A \in T_{ik}, B \in T_{k+1j} \text{ valamely } i \leq k < j \text{ esetén } \} \\ \text{ha } i < j$$

Időigény: $\mathcal{O}(n^3)$

Az NP osztály

Mai ismereteinkkel csak kimerítő kereséssel megoldható problémák:

HAMILTON-ÚT

TELJES RÉSZGRÁF

EGÉSZ ÉRTÉKŰ PROGRAMOZÁS

HÁTIZSÁK

KIELÉGÍTHETŐSÉG (SAT)

A fenti problémák mindegyike megoldható polinomidőben nondeterminisztikus Turing-géppel – nem realiztikus számítási modell. Egyikről sem ismert, hogy megoldható-e polinomidőben determinisztikus Turing-géppel, azaz, hogy a P osztályba esik-e.

Az NP osztály

Definíció

$NTIME(t(n)) = \{L : L \text{ eldönthető } \mathcal{O}(t(n)) \text{ időigényű nemdet. Turing-géppel}\}$

Definíció $\mathbf{NP} = \bigcup_{k \geq 1} NTIME(n^k)$

Állítás A HAMILTON-ÚT, TELJES RÉSZGRÁF, EGÉSZ ÉRTÉKŰ PROGRAMOZÁS, HÁTIZSÁK, SAT problémák mindegyike az **NP** osztályba esik.

Világos, hogy $\mathbf{P} \subseteq \mathbf{NP}$.

Nyitott kérdés: $\mathbf{P} \stackrel{?}{=} \mathbf{NP}$.

$\mathbf{P} = \mathbf{NP}$ akkor és csakis akkor, ha az előző állításban szereplő valamelyik probléma (és akkor mindegyikük) a **P** osztályba esik: **NP** teljes problémák.

Polinom időben verifikálható nyelvek

Definíció Azt mondjuk, hogy egy L nyelv **polinom időben verifikálható**, ha létezik olyan K nyelv és k szám, hogy $K \in \mathbf{P}$ és

$$L = \{x : \exists y \langle x, y \rangle \in K \wedge |y| = \mathcal{O}(|x|^k)\}$$

Példa HAMILTON-ÚT és a többi fent említett probléma (nyelv) mindegyike polinom időben verifikálható.

Tétel $L \in \mathbf{NP} \Leftrightarrow L$ polinom időben verifikálható.

Polinom idejű visszavezetés

Definíció Egy $f : \Sigma^* \rightarrow \Delta^*$ függvény **polinomidőben kiszámítható**, ha létezik olyan M polinom időigényű Turing-gép, hogy tetszőleges $w \in \Sigma^*$ szóra megálláskor a szalag tartalma $f(w)$.

Definíció Legyenek $L_1 \subseteq \Sigma_1^*$ és $L_2 \subseteq \Sigma_2^*$ nyelvek. Az L_1 -nek L_2 -re való **polinomidejű visszavezetése** egy olyan polinomidőben kiszámítható

$$f : \Sigma_1^* \rightarrow \Sigma_2^*$$

függvény, hogy tetszőleges $w \in \Sigma_1^*$ szóra:

$$w \in L_1 \Leftrightarrow f(w) \in L_2.$$

Azt mondjuk, hogy L_1 **polinomidőben visszavezethető** L_2 -re, $L_1 \leq_p L_2$, ha létezik az L_1 -nek polinomidejű visszavezetése az L_2 nyelvre.

NP-teljes nyelvek

Állítás A $\leq_p$ reláció előrendezés (reflexív és tranzitív).

Állítás Az **NP** osztály zárt a polinomidejű visszavezetésre:

$$L_1 \leq_p L_2, L_2 \in \mathbf{NP} \Rightarrow L_1 \in \mathbf{NP}.$$

Megjegyzés A **P** is nyilvánvalóan zárt. Továbbá ha $L_1, L_2 \in \mathbf{P}$, és L_1, L_2 és komplementeik sem üresek, akkor $L_1 \leq_p L_2$.

Definíció Egy L nyelv (probléma) **NP-nehéz**, ha $L' \leq_p L$ teljesül minden $L' \in \mathbf{NP}$ nyelvre. Egy L nyelv (probléma) **NP-teljes**, ha $L \in \mathbf{NP}$ és L **NP-nehéz**.

NP-teljes nyelvek

Állítás Tegyük fel, hogy L NP-teljes. Ekkor $\mathbf{P} = \mathbf{NP} \Leftrightarrow L \in \mathbf{P}$.

Bizonyítás $\Rightarrow$: triviális.
 $\Leftarrow$: Tegyük fel, hogy $L \in \mathbf{P}$. Ekkor tetszőleges $L' \in \mathbf{NP}$ esetén $L' \leq_p L$ miatt $L' \in \mathbf{P}$. Tehát $\mathbf{NP} \subseteq \mathbf{P}$, így $\mathbf{NP} = \mathbf{P}$.

Állítás Tegyük fel, hogy $L \leq_p L'$. Ha L NP-nehéz, akkor L' is az. Továbbá, ha L NP-nehéz, akkor L' akkor és csak akkor NP-teljes, ha $L' \in \mathbf{NP}$.

Bizonyítás Az első állítás adódik a $\leq_p$ tranzitivitásából. A második az elsőből következik.

NP-teljes nyelvek

Definíció

$\mathbf{SAT} = \{ \langle \varphi \rangle : \varphi \text{ kielégíthető konjunktív normálformában (knf) adott logikai kifejezés (formula)} \}$

literál: változó illetve annak negáltja

tag: literálok diszjunkciója

knf: tagok konjunkciója

Példa $(x_1 \vee \bar{x}_2 \vee \bar{x}_3) \wedge (\bar{x}_1 \vee x_2 \vee x_3) \wedge (\bar{x}_1 \vee \bar{x}_2 \vee \bar{x}_3) \in \mathbf{SAT}$.

Tétel (Cook) SAT NP-teljes.

Bizonyítás Később.

NP-teljes nyelvek

Definíció Legyen $k \geq 1$. $k\text{SAT} = \{ \langle \varphi \rangle : \langle \varphi \rangle \in \text{SAT}, \varphi \text{ minden tagjában } k \text{ literál van} \}$.

Kövekezmény 3SAT NP-teljes.

Bizonyítás Nyilvánvalóan $3\text{SAT} \in \text{NP}$. Még belátjuk, hogy $\text{SAT} \leq_p 3\text{SAT}$.

c tag

l

$l_1 \vee l_2$

$l_1 \vee l_2 \vee l_3$

$l_1 \vee l_2 \vee l_3 \vee l_4$

$l_1 \vee l_2 \vee l_3 \vee l_4 \vee l_5$

$f(c)$ knf

$l \vee l \vee l$

$l_1 \vee l_2 \vee l_2$

$l_1 \vee l_2 \vee l_3$

$(l_1 \vee l_2 \vee x) \wedge (\bar{x} \vee l_3 \vee l_4)$

x új változó

$(l_1 \vee l_2 \vee x) \wedge (\bar{x} \vee l_3 \vee y) \wedge (\bar{y} \vee l_4 \vee l_5)$

x és y új változók

NP-teljes nyelvek

$l_1 \vee \dots \vee l_n, \quad n > 5$

φ knf, $\varphi = c_1 \wedge \dots \wedge c_n$

$(l_1 \vee l_2 \vee x) \wedge (\bar{x} \vee l_3 \vee y) \wedge \dots$

$(\bar{z} \vee l_{n-2} \vee u) \wedge (\bar{u} \vee l_{n-1} \vee l_n)$

$x, y, \dots, z, u$ új változók

$f(\varphi) = f(c_1) \wedge \dots \wedge f(c_n)$ ahol

minden $f(c_i)$ -ben új változókat

vezetünk be.

Ekkor f polinomidőben való visszavezetés:

$$\langle \varphi \rangle \in \text{SAT} \Leftrightarrow \langle f(\varphi) \rangle \in 3\text{SAT}.$$

NP-teljes nyelvek

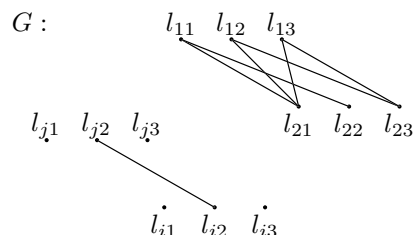
Def. TELJES RÉSZGRÁF = $\{\langle G, k \rangle : G \text{ véges gráf, } k \geq 1, G\text{-nek létezik } k \text{ csúcsú teljes részgráfja}\}$

Tétel TELJES RÉSZGRÁF **NP**-teljes.

Bizonyítás 3SAT-ból való visszavezetéssel.

$$\varphi = c_1 \wedge \dots \wedge c_k$$

$$c_i = l_{i1} \vee l_{i2} \vee l_{i3}$$

Az összes élet behúzzuk kivéve

- az egy csoporton belül lévő csúcsok köztiket
- az ellentétes literálokkal címkézett csúcsok közt.

NP-teljes nyelvek

Állítás $\varphi \in 3\text{SAT} \Leftrightarrow \langle G, k \rangle \in \text{TELJES RÉSZGRÁF}$.

Tehát $3\text{SAT} \leq_p \text{TELJES RÉSZGRÁF}$. Mivel 3SAT **NP**-teljes, és TELJES RÉSZGRÁF $\in$ **NP**, ezért TELJES RÉSZGRÁF is **NP**-teljes.

Következmény FÜGGETLEN CSÚCSHALMAZ **NP**-teljes, ahol

FÜGGETLEN CSÚCSHALMAZ = $\{\langle G, k \rangle : \text{a } G \text{ véges gráfnak van } k \text{ elemű független csúcshalmaza}\}$.

HAMILTON-ÚT NP-teljes

HAMILTON-ÚT = $\{ \langle G, s, t \rangle : G \text{ irányított gráf, } s, t \text{ csúcsok,} \\ \exists s\text{-ből } t\text{-be Hamilton-út} \}$.

Tétel HAMILTON-ÚT NP teljes.

Bizonyítás A 3SAT NP-teljeségének felhasználásával.

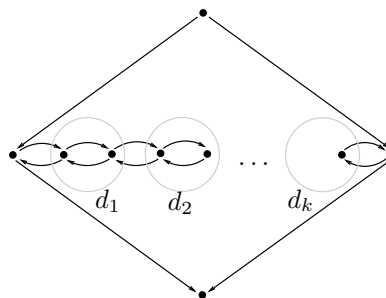
Legyen φ 3SAT alakú formula:

$$\varphi = d_1 \wedge \dots \wedge d_k, \quad d_j = a_j \vee b_j \vee c_j$$

Legyenek $x_1, x_2, \dots, x_l$ a felhasznált változók.

HAMILTON-ÚT NP-teljes

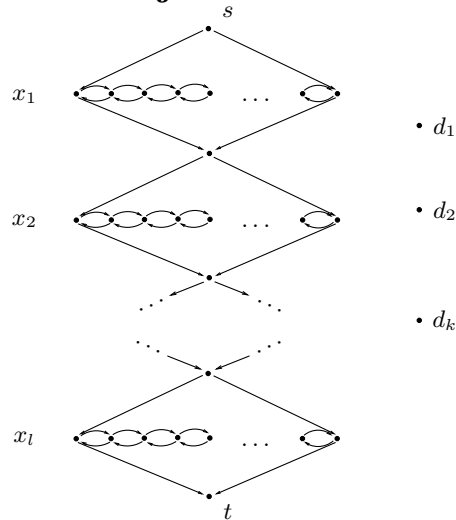
x_i -hez tartozó eszköz:

d_j -hez tartozó eszköz:

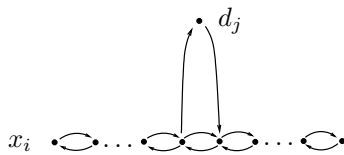
HAMILTON-ÚT NP-teljes

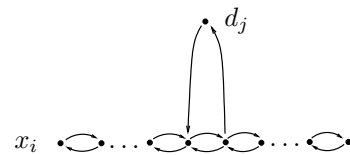
+ a következő fólián
lévő élek

HAMILTON-ÚT NP-teljes

d_j tartalmazza x_i -t

d_j tartalmazza $\bar{x}_i$ -t

Jelölje G_φ a gráfot. Ekkor:

- (1) $\langle \varphi \rangle \in 3SAT \Leftrightarrow \langle G_\varphi, s, t \rangle \in \text{HAMILTON-ÚT}$
- (2) $\langle G_\varphi, s, t \rangle$ polinomidejű Turing-géppel elkészíthető $\langle \varphi \rangle$ -ből.

SAT NP-teljes

SAT = $\{\langle \varphi \rangle : \varphi \text{ kielégíthető knf}\}$

Tétel SAT NP-teljes.

Bizonyítás Csak azt bizonyítjuk, hogy NP-nehéz.

$$L \in \mathbf{NP} \quad L \stackrel{?}{\leq_p} \text{SAT}$$

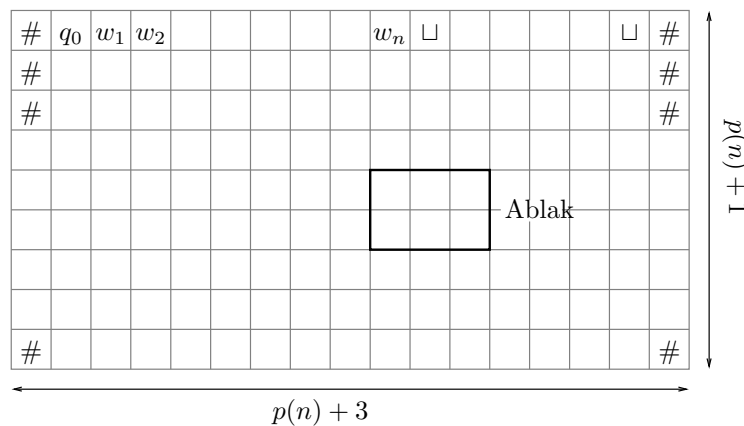
$L = L(M)$ M polinomidőkorlátos nemdet. Turing-gép

Időkorlát: $p(n) \geq n$

Adott w bemenő szóhoz el kell készíteni egy φ formulát úgy, hogy:

- (1) $w \in L \Leftrightarrow \varphi$ kielégíthető,
- (2) a $w \mapsto \varphi$ hozzárendelés megvalósítható polinom időkorlátos determinisztikus Turing-géppel.

SAT NP-teljes

$M = (Q, \Sigma, \Gamma, \delta, q_0, q_{accept}, q_{reject})$

$1 \leq i \leq p(n) + 1, 1 \leq j \leq p(n) + 3, s \in Q \cup \Gamma \cup \{\#\} \mapsto x_{i,j,s}$ változó

SAT NP-teljes

Nevezzük az

a_1	a_2	a_3
a_4	a_5	a_6

 elrendezést **legálisnak**, ha megengedett az M átmeneti relációja által. (Üres átmenet is lehetséges.)

Állítás Megadható véges sok olyan $(a_1, \dots, a_6)$ rendezett legális 6-os úgy, hogy egy táblázat akkor és csak akkor adja meg az M egy lehetséges működését a w szón, ha a táblázat első sorában a w -hez tartozó kezdő konfiguráció van, és minden “ablak” két sora egy legális 6-ost határoz meg.

SAT NP-teljes

Konvenció: $x_{i,j,s} = 1$ annak felel meg, hogy a táblázat (i, j) pozíciójában s szerepel.

$$\varphi = \varphi_0 \wedge \varphi_{start} \wedge \varphi_{move} \wedge \varphi_{accept}$$

φ_0 : A táblázat minden egyes mezőjében pontosan egy karakter van, azaz $\forall i, j \exists! s \ x_{i,j,s}$

$$\varphi_0 = \bigwedge_{i,j} \bigvee_s x_{i,j,s} \wedge \bigwedge_{i,j} \bigwedge_{s \neq t} (\overline{x_{i,j,s}} \vee \overline{x_{i,j,t}})$$

φ_{start} : A táblázat első sorában a w -hez tartozó kezdőkonfiguráció van.

$$\varphi_{start} = x_{1,1,\#} \wedge x_{1,2,q_0} \wedge x_{1,3,w_1} \wedge \dots \wedge x_{1,n+2,w_n} \wedge x_{1,n+3,\square} \wedge \dots \wedge x_{1,p(n)+2,\square} \wedge x_{1,p(n)+3,\#}$$

SAT NP-teljes

φ_{move} : A táblázat minden ablaka legális.

$$\varphi_{move} = \bigwedge_{i,j} \psi_{i,j}$$

$$\psi_{i,j} = \bigvee_{(a_1, \dots, a_6) \text{ legális}} x_{i,j-1,a_1} \wedge x_{i,j,a_2} \wedge x_{i,j+1,a_3} \wedge x_{i+1,j-1,a_4} \wedge x_{i+1,j,a_5} \wedge x_{i+1,j+1,a_6}$$

$$\text{Itt } 1 \leq i \leq p(n), \quad 2 \leq j \leq p(n) + 2$$

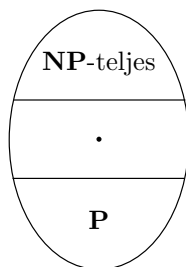
SAT NP-teljes

φ_{accept} : A táblázat utolsó sorában elfogadó konfiguráció van.

$$\varphi_{accept} = \bigvee_{j=2}^{p(n)+2} x_{p(n)+1,j,q_{accept}}$$

Az NP szerkezete

Tétel Ha $P \neq NP$, akkor létezik olyan NP -beli L nyelv, amely nincs P -ben és nem NP -teljes:

Példa az $\{(G_1, G_2) : G_1 \text{ és } G_2 \text{ izomorf gráfok}\}$ nyelvről ismert, hogy NP -ben van, de nem ismert, hogy P -ben van-e vagy NP -teljes-e.

A coNP osztály

Definíció Legyen $\mathcal{C}$ nyelvek osztálya. Ekkor: $\text{co}\mathcal{C} = \{\bar{L} : L \in \mathcal{C}\}$.

Állítás Ha $\mathcal{C}$ zárt a polinomidejű visszavezetésre, akkor $\text{co}\mathcal{C}$ is zárt.

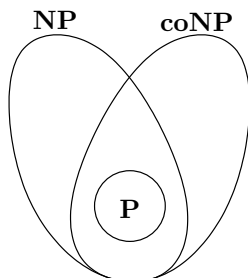
Definíció Legyen $\mathcal{C}$ nyelvek egy osztálya. Egy L nyelv $\mathcal{C}$ -nehéz (a polinomidejű visszavezetésre) ha $L' \leq_p L$ teljesül minden $L' \in \mathcal{C}$ nyelvre. Ha L $\mathcal{C}$ -nehéz és $L \in \mathcal{C}$, akkor L $\mathcal{C}$ -teljes (a polinomidejű visszavezetésre nézve).

Állítás L $\mathcal{C}$ -nehéz ($\mathcal{C}$ -teljes) $\Leftrightarrow \bar{L}$ $\text{co}\mathcal{C}$ -nehéz ($\text{co}\mathcal{C}$ -teljes).

A coNP osztály

Definíció VALIDITY = $\{\langle \varphi \rangle : \varphi \text{ azonosan igaz Boole-formula}\}$

Állítás VALIDITY coNP-teljes.

Nem ismert, hogy

$$\mathbf{NP} \neq \mathbf{coNP}$$

igaz-e.

(Ha $\mathbf{P} = \mathbf{NP}$, akkor $\mathbf{NP} = \mathbf{coNP}$, mert $\mathbf{P} = \mathbf{coP}$ nyilvánvalóan.)

Tárkonyoltság

Alapvető különbség: a tár újra felhasználható.

További különbség:

szublineáris tárkonyoltság is érdekes,

a bemenet hossza nem számít a felhasznált tár nagyságába.

Definíció Off-line Turing-gép:

- Többszalagos.
- A bemenetet tartalmazó szalagot csak olvashatja. A munkaszalagokra írhat is.

A tárigénybe csak a munkaszalagokon felhasznált terület számít be.

Savitch tétele

Def. $SPACE(f(n)) = \{L : L \text{ eldönthető } \mathcal{O}(f(n)) \text{ tárigényű det. Turing géppel}\}$

$NSPACE(f(n)) = \{L : L \text{ eldönthető } \mathcal{O}(f(n)) \text{ tárigényű nemdet. Turing géppel}\}$

Tétel (Savitch) Ha $f(n) \geq \log n$, akkor $NSPACE(f(n)) \subseteq SPACE((f(n))^2)$.

Bizonyítás Tegyük fel, hogy L -et eldönti az M $\mathcal{O}(f(n))$ tárigényű nondeterminisztikus Turing-gép. Feltehető, hogy adott w bemeneten minden elfogadó számítási sorozat ugyanabban az elfogadó konfigurációban végződik.

Ha $|w| = n$, a kezdő konfigurációból elérhető konfigurációk száma $c_1 n 2^{\mathcal{O}(f(n))} = 2^{\mathcal{O}(f(n))}$, mérete $\leq c_2 f(n)$. ($f(n) \geq \log n$.)

A továbbiakban csak legfeljebb ilyen méretű konfigurációkat tekintünk.

Savitch tétele

TEST : Adott k_1, k_2 konfigurációkra és t, i számokra

1. Ha $t = 1$, ellenőrizzük, hogy $k_1 = k_2$ vagy k_1 -ből k_2 legfeljebb egy lépésben megkapható-e.
2. Ha $t > 1$, akkor minden k legfeljebb i méretű konfigurációra:
  3. $TEST(k_1, k, \lceil \frac{t}{2} \rceil, i)$
  4. $TEST(k, k_2, \lceil \frac{t}{2} \rceil, i)$
  5. Ha mindkettő igaz, akkor $TEST(k_1, k_2, t, i)$ is az.
6. Ha korábban nem ért véget az eljárás **igaz**-zal, akkor $TEST(k_1, k_2, t, i)$ **hamis**.

Savitch tétele

Az N determinisztikus Turing-gép $i = 1, 2, 3, \dots$ esetén

1. teszteli, hogy a kezdőkonfigurációból elérhető-e az elfogadó konfiguráció úgy, hogy közben csak legfeljebb i méretű konfiguráción haladunk át,
2. majd ha 1. nem teljesül, teszteli, hogy egyáltalán elérhető-e i méretű konfiguráció. Ha nem, akkor elutasítja a bemenetet. Különben i -t 1-gyel növeli.

A legnagyobb i -érték, melyre $TEST$ meghívásra kerül $c_2 f(n)$ -nél nem nagyobb, és a legnagyobb t érték legfeljebb $2^{\mathcal{O}(f(n))}$

Rekurzióban a legnagyobb mélység: $\mathcal{O}(f(n)) = \log 2^{\mathcal{O}(f(n))}$

Egy hívás tárigénye: $\mathcal{O}(f(n))$

Összes tárigény: $\mathcal{O}((f(n))^2)$

A PSPACE és NPSPACE osztályok

Definíció

$$\mathbf{PSPACE} = \bigcup_{k>0} \mathbf{SPACE}(n^k) \quad \mathbf{NPSPACE} = \bigcup_{k>0} \mathbf{NSPACE}(n^k)$$

Következmény $\mathbf{PSPACE} = \mathbf{NPSPACE}$

Világos, hogy: $\mathbf{P} \subseteq \mathbf{NP} \subseteq \mathbf{PSPACE} \subseteq \mathbf{EXP}$, ahol

$$\mathbf{EXP} = \bigcup_{k>0} \mathbf{TIME}(2^{n^k}).$$

Ismert, hogy $\mathbf{P} \subset \mathbf{EXP}$. Az a sejtés, hogy mindegyik tartalmazás valódi.

QBF PSPACE-teljes

Def. $\text{QBF} = \{ \langle \varphi \rangle : \varphi \text{ igaz prenex alakú zárt Boole-formula} \}$

Példa $\exists x_1 \forall x_2 \exists x_3 [(x_1 \vee x_2) \wedge (x_2 \vee x_3) \wedge (\bar{x}_2 \vee \bar{x}_3)] \in \text{QBF}$
 $\exists x \forall y [(x \vee y) \wedge (\bar{x} \vee \bar{y})] \notin \text{QBF}$

Tétel QBF PSPACE teljes.

Bizonyítás $\text{QBF} \in \text{PSPACE}$

Adott $\langle \varphi \rangle$ bemeneten

1. Ha φ kvantormentes, akkor csak konstansokat tartalmaz, így értékeljük ki.
2. Ha $\varphi = \exists x \psi$ alakú, akkor hívjuk az eljárást $\langle \psi \rangle$ -re először az $x = 0$ majd az $x = 1$ értékkel. Ha valamelyik hívás elfogadja bemenetét, akkor $\langle \varphi \rangle \in \text{QBF}$, különben $\langle \varphi \rangle \notin \text{QBF}$.
3. Ha $\varphi = \forall x \psi$ alakú, akkor hasonlóan, de abban az esetben fogadjuk el a bemenetet, ha mindkét hívás elfogad.

Tár:
 $\mathcal{O}(n^2)$

QBF PSPACE-teljes

QBF PSPACE-nehéz

Legyen $L \in \text{PSPACE}$, mondjuk L eldönthető az $M \mathcal{O}(n^k)$ tárigényű determinisztikus Turing-géppel, ahol $k \geq 1$. Most feltehető, hogy a Turing-gép 1-szalagos, mert a tárkorlát szuperlineáris.

Adott w szóhoz szeretnénk olyan $|w| = n$ -ben polinom méretű formulát készíteni, mely akkor és csak akkor van QBF-ben, ha $w \in L(M)$. Feltehető, hogy n hosszú szavakon M elfogadás esetén mindig ugyanabban a konfigurációban áll meg.

A konfigurációk leírásához Boole-változókat használunk, mint Cook tételének bizonyításában. Egy konfiguráció leírásához $\mathcal{O}(n^k)$ változó szükséges.

Mivel az elérhető konfigurációk hossza $\mathcal{O}(n^k)$, ezért az időigény $2^{\mathcal{O}(n^k)}$.

QBF PSPACE-teljes

$\varphi_{c_1, c_2, t}$ jelöljön olyan formulát, mely akkor és csakis akkor igaz, ha a c_1 konfigurációból elérhető t lépésen belül a c_2 konfiguráció.

$\varphi_{c_1, c_2, 1}$ könnyen felírható, hossza $\mathcal{O}(n^k)$.

Legyen $t > 1$.

$$\varphi_{c_1, c_2, t} = \exists c [\varphi_{c_1, c, \lceil \frac{t}{2} \rceil} \wedge \varphi_{c, c_2, \lceil \frac{t}{2} \rceil}]$$

Ez a módszer exponenciálisan hosszú formulákat eredményez!

$$\varphi_{c_1, c_2, t} = \exists c \forall d \forall d' \left[\begin{array}{l} ((d = c_1 \wedge d' = c) \vee \\ (d = c \wedge d' = c_2)) \rightarrow \\ \varphi_{d, d', \lceil \frac{t}{2} \rceil} \end{array} \right]$$

QBF PSPACE-teljes

Megjegyzés

- QBF akkor is PSPACE-teljes, ha a formula magja knf, a kvantorok alternálnak, és az első kvantor $\exists$ (esetleg az utolsó is $\exists$).
- Ekkor QBF felfogható kétszemélyes játékként.

Adott $\varphi = \exists x_1 \forall x_2 \exists x_3 \dots Q x_n \psi$

- az 1. játékos választja az $x_1, x_3, \dots$ változók értékét és célja ψ igazsá tétele,
- a 2. játékos választja felváltva az $x_2, x_4, \dots$ értékét, célja ψ hamissá tétele.

$\varphi \in \text{QBF} \Leftrightarrow$ az 1. játékosnak nyerőstratégiája van.

FÖLDRAJZI JÁTÉK PSPACE-teljes

FÖLDRAJZI JÁTÉK:

Adott egy G irányított gráf egy p kezdőcsúsból. Két játékos p -ből indulva felváltva egy olyan út csúcsait nevezi meg, mely nem halad át már meglátogatott csúcson. Az a játékos veszít, aki nem tudja folytatni. A probléma annak eldöntése, hogy az első játékosnak van-e nyerő stratégiája.

Tétel A FÖLDRAJZI JÁTÉK PSPACE-teljes.

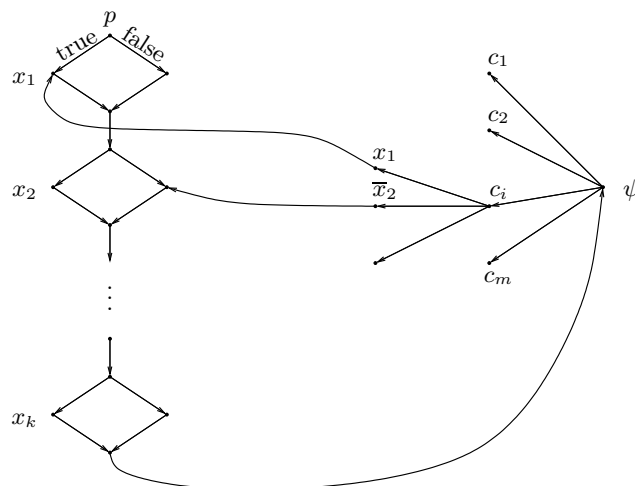
Bizonyítás Az, hogy PSPACE-ben van, a QBF-hez hasonlóan igazolható. Azt, hogy PSPACE-nehéz, a QBF-ből való visszavezetéssel igazoljuk.

Legyen adva a φ formula

$$\varphi = \exists x_1 \forall x_2 \exists x_3 \dots \exists x_k \psi \quad k \text{ páratlan}$$

$$\psi = c_1 \wedge \dots \wedge c_m \quad \text{knf.}$$

FÖLDRAJZI JÁTÉK PSPACE-teljes

Az L és NL osztályok

Definíció $L = \text{SPACE}(\log n)$
 $NL = \text{NSPACE}(\log n)$

Példa ELÉRHETŐSÉG $\in NL$.

Világos, hogy

$$L \subseteq NL \subseteq P \subseteq PSPACE.$$

Az is ismert, hogy $NL \subseteq PSPACE$. Az a sejtés, hogy a fenti tartalmazások mindegyike valódi.

Logaritmikus tárral való visszavezetés

Definíció Legyen $L_1 \subseteq \Sigma_1^*$, $L_2 \subseteq \Sigma_2^*$. Azt mondjuk, hogy az $f : \Sigma_1^* \rightarrow \Sigma_2^*$ függvény az L_1 **logaritmikus tárral való visszavezetése** L_2 -re, ha

$$\forall w \quad (w \in L_1 \Leftrightarrow f(w) \in L_2)$$

és f kiszámítható $\mathcal{O}(\log n)$ tárkorlátos determinisztikus Turing-géppel.

Definíció Azt mondjuk, hogy $L_1 \subseteq \Sigma_1^*$ **logaritmikus tárral visszavezethető** az $L_2 \subseteq \Sigma_2^*$ nyelvre, ha létezik olyan $f : \Sigma_1^* \rightarrow \Sigma_2^*$ függvény mely az L_1 -nek az L_2 -re való logaritmikus tárral való visszavezetése. **Jelölés:** $L_1 \leq_l L_2$.

Állítás Ha $L_1 \leq_l L_2$ akkor $L_1 \leq_p L_2$.

Tétel A $\leq_l$ reláció előrendezés.

Logaritmikus tárral való visszavezetés

Tétel Az ELÉRHETŐSÉG NL-teljes a logaritmikus tárral való visszavezetésre.

Tétel $NL = coNL$.

Hierarchia

